

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
УКРАЇНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені МИХАЙЛА ДРАГОМАНОВА

ЛОЗОВИЦЬКИЙ ВАСИЛЬ МИКОЛАЙОВИЧ

УДК 261.7

**СУЧАСНЕ УКРАЇНСЬКЕ ПРАВОСЛАВНЕ БОГОСЛОВ'Я:
КРИТИЧНИЙ АНАЛІЗ**

09.00.11 – релігієзнавство

09.00.14 – богослов'я

РЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора філософських наук

Київ – 2025

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано на кафедрі богослов'я та релігієзнавства Українського державного університету імені Михайла Драгоманова Міністерства освіти і науки України.

Науковий консультант:

доктор філософських наук, професор
БОНДАРЕНКО Віктор Дмитрович,
член-кореспондент НАПН України,
Український державний університет
імені Михайла Драгоманова,
завідувач кафедри богослов'я та релігієзнавства.

Офіційні опоненти:

доктор філософських наук, професор
САГАН Олександр Назарович,
Інститут філософії імені Г.С.Сковороди,
Завідувач відділення релігієзнавства;

докторка філософських наук, доцентка
ГОРОХОЛІНСЬКА Ірина Володимирівна,
Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича,
доцентка кафедри філософії та культурології;

доктор філософських наук, доцент
КИСЛИЙ Анатолій Олександрович,
Національний університет «Чернівецький колегіум»
імені Т.Г. Шевченка,
професор кафедри філософії та культурології.

Захист відбудеться 7 квітня 2025 року о 12:00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.053.21 у Українському державному університеті імені Михайла Драгоманова за адресою: 01601, м. Київ–30, вул. Пирогова,9.

З дисертацією можна ознайомитись у Науковій бібліотеці Українського державного університету імені Михайла Драгоманова (за адресою: 01601, м. Київ–30, вул.Пирогова, 9) і на сайті університету: <http://www.npu.edu.ua>.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Д. С. Морозова

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Сучасна українська православна теологія є важливою складовою культурного простору України. Довгий час панував стереотип, що українська теологія – це переважно історичний феномен про який ми згадуємо, коли говоримо про Петра Могилу, полемістів, братчиків чи духовні академії. Але за останні десятиліття присутність православної теології та її роль в релігійних та суспільних процесах України значно зросли. Особливо помітною роль теології стала в дискусіях про роль релігії і церкви в суспільстві початку ХХІ століття, про необхідність розвитку сучасної української релігійної та національної ідентичності.

Українські теологи критично аналізують хибних релігійних ідеологем, виявляючи антихристиянський зміст російської ідеології «русского міра» та здійснюючи деконструкцію російських імперських наративів, що особливо актуально після повномасштабного вторгнення та нової радикалізації світської та релігійної ідеологій країни-агресора. Нові обставини вимагають формування самобутньої української православної теоретичної і практичної теології на основі найкращих здобутків християнського богослов'я сьогодення.

Серед релігієзнавців та теологів в Україні лише починають формуватися традиції систематичного вивчення сучасної світової та вітчизняної теології. Якщо богослови інших християнських конфесій активно вивчають досягнення власних теологів, то дослідження доробку православних теологів помітно відстає і потребує більш активних зусиль. Також і релігієзнавство лише останніми роками почало приділяти спеціальну увагу аналізу теології як теоретичного виразу релігійного світогляду. Українська теологія як феномен не є фактом, що стався, а позначенням актуального і потенціального стану і перспективи для перетворення. Лише такий погляд дозволить побачити перспективу і виявити в деталях та різночитаннях цілісну картину.

Критичний аналіз досягнень української православної теології та її перспектив може бути здійсненим комплексними засобами, які надає світова наука, теологія, релігієзнавство і філософія, пропонуючи інструменти парадигмального, дискурсивного та наративного аналізу, феноменології та герменевтики. При цьому не можливо зупинитися на усіх деталях і аспектах української богословської думки, нам важливо зафіксувати самі загальні, основні і важливі її тенденції та досягнення.

Зв'язок роботи з науковими програмами. Дисертаційна робота є складовою частиною комплексної науково-дослідної роботи кафедри богослов'я та релігієзнавства Українського державного університету імені Михайла Драгоманова за темою «Єдність православних в Україні як фактор національної безпеки» (державний реєстраційний номер U 0117U004903).

Мета дослідження визначена з урахуванням наукової проблеми, актуальності обраної теми та стану її дослідження і полягає в філософсько-релігієзнавчому і богословському аналізі основних ідей та концепцій сучасної української теоретичної і практичної православної теології у її вираженості в творах найбільш видатних православних мислителів початку ХХІ століття в контексті розвитку світової християнської думки сьогодення.

Реалізація поставленої мети передбачає розв'язання таких **дослідницьких завдань**:

- визначити основні фактори формування сучасної православної теології;
- виявити загальні особливості сучасної української православної теології;
- визначити оптимальну методологію дослідження сучасної української православної теології;
- проаналізувати головні досягнення теоретичної і практичної православної теології ХХ і початку ХХІ століття з урахуванням їх впливу на українському богословську думку;
- простежити особливості розвитку богословської думки представників неопатристики і постнеопатристики;
- виявити характерні риси методології політичної православної теології та визначити її вплив на православне соціальне вчення сьогодення;
- проаналізувати особливості побудови православної теології нового типу у відповідь на виклики доби постмодерну у теоретичних пошуках Олександра Філоненка;
- визначити особливості розвитку постмодерного постліберального богослов'я отця Вячеслава Рубського;
- дослідити методологічні особливості та основні досягнення теоретичної та практичної теології отця Кирила Говоруна;
- дослідити специфіку розвитку неопатристичного і постнепатристичного богословського мислення в творчості Юрія Чорноморця;
- виявити особливості осмислення шляхів єднання православних в Україні в актуальному дискурсі через подолання конфлікту наративів і дискурсивних стратегій.

Об'єктом дослідження є сучасна українська православна теологія у контексті загальних трансформацій богослов'я початку ХХІ століття.

Предметом дослідження є основні здобутки видатних українських православних богословів для теоретичної та практичної складової теологічного знання в їх діалозі з українським та світовим контекстом інтелектуальних і соціальних викликів для Православної Церкви на початку ХХІ століття.

Теоретико-методологічна основа дослідження. Роботу виконано з дотриманням загальних принципів вітчизняного академічного релігієзнавства і академічної теології – об'єктивності, позаконфесійності, світоглядного плюралізму. У концептуальному плані принципове значення для розробки теми дослідження мають праці Ю.Чорноморця, К.Говоруна, П.Калаїцидіса, П.Гаврилюка. Специфіка православної теології потребувала систематичного застосування методології філософської герменевтики не лише для інтерпретації текстів, а і для розуміння історично змінних парадигм і традицій теологічного мислення, для виявлення специфіки сучасного етапу розвитку православної теології та особливостей переходу до цієї парадигми в українському релігійному середовищі. Суттєвим концептуальним підґрунтям стали також роботи В. Бондаренка, Л. Филипович, А. Колодного, Г.Кюнга, О. Горкуші, Н.Т.Райта, О.Сарапіна, О.Сагана, Ю. Чорноморця, М. Черенкова, Г.Христокіна та інших. Методологічною основою цієї праці є

феноменологія та герменевтика як вони представлені сьогодні в сучасному богословському, філософському і релігієзнавчому дискурсах.

Наукова новизна одержаних результатів, зумовлена сукупністю поставлених завдань і засобами їх розв'язання, полягає у в тому, що в ньому вперше у вітчизняному релігієзнавстві та богослов'ї здійснено цілісний філософсько-релігієзнавчий і богословський аналіз сучасної української православної теології у контексті загальних трансформацій богослов'я початку ХХІ століття. Новизна результатів розкривається в таких положеннях:

Уперше:

- доведено, що модернізація православної теології розпочалася з дискусій, викликаних появою софіології С.Булгакова та проекту неопатристичного синтезу Г.Флоровського. Вперше православна богословська думка долає метафізичний платонізм та романтизм, що панували в різних формах академічної теології протягом століть. Сьогодні характеризується напруженими дискусіями про долю неопатристичного проекту, про софіологію як можливу альтернативу, про нову парадигму богословського мислення, яка народжується і завойовує популярність на початку ХХІ століття як рефлексивний вираз теорій та практик відкритого православ'я. Доведено, що кризи академічної теології, софіології та неопатристики стали трьома етапами подолання метафізичних конструктів мислення. Софіологія модернізувала православну теологію, розвертаючи її до проблем сучасної людини, її екзистенційних пошуків, соціального активізму, пошуків синтезу богословського і філософського мислення. Неопатристика як православна форма неоортодоксії стала методологією звільнення від впливу західних богословських і філософських форм мислення. Неопатристика стимулювала розвиток теоретичної теології в напрямку все більшого відкриття єдності та різноманіття патристичного мислення як центральної складової нормативної православної традиції та пошуку модерної мови для виразу оновленої православної теології. Вже у теології В.Лоського такою мовою став екзистенціалізм, який поступово почав впливати на сам зміст реконструйованої патристичної системи. Ці тенденції значно посилювалися у грецькому богослов'ї покоління 1960-х років, привівши І.Зізіуласа та Х.Янараса до радикальної модернізації православної теології. При цьому модернізація теоретичного богослов'я в напрямку православного екзистенціалізму супроводжувалася побудовою консервативних утопій у дусі антизахідного комунітаризму;
- виявлено, що внутрішні суперечності неопатристики як проекту неоконсервативної модернізації значно посилювалися з кожним десятиліттям та зумовили пошуки нової методологічної основи для православної думки у феноменології та герменевтиці в теоретичній теології, формування апології лібералізму в практичній теології. Встановлено, що на сьогодні лише постнеопатристика як новітня парадигма православного мислення заслуговує на визначення як «сучасна православна теологія». Постнеопатристика систематично критикує неопатристику за світоглядний

консерватизм та викривлене збіднене бачення традиції. Критичне ставлення до неопатристики та необхідність нової парадигми (парадигм) мислення для теоретичної і практичної теології православ'я на сьогодні є загальноновизнаними в православному богословському дискурсі. Постнеопатристика, однак, розвивається не завдяки критиці неопатристики, а через те, що феноменологічна та наративно-герменевтична мова постнеопатристики надає широкі можливості для розвитку православної думки в діалогічній відкритості до сьогодення, в принципово більш широкому долученні спадщини мислителів патристики Сходу і Заходу для екуменічного діалогу та формування оновленого соціального вчення, спрямованого на захист прав і свобод особистості. Відкритість в теоретичній теології та християнський гуманізм в практичній теології суголосні традиційним рисам київського християнства та української мислительної традиції, що полегшує сприйняття і розвиток постнеопатристики в Україні початку XXI століття;

- встановлено, що сучасна українська православна теологія своїм життєсвітом має відкрите православ'я. Поява відкритого православ'я в якості альтернативи до фундаменталізму є явищем закономірним, зумовленим прагненням православ'я бути в діалозі з сучасним світом, виражати власний конфесійний світогляд мовою сьогодення. Відкрите православ'я, характерне для українській традиції з часів Петра Могили, набуває в історії та сьогоденні різноманітних форм, стає виразом українського християнського гуманізму. Актуалізація та інтенсифікації відкритого православ'я відбуваються завдяки становленню ПЦУ та посиленню ідейного впливу митрополита Епіфанія. Українське відкрите православ'я поступово все більше черпає ідеї та натхнення від відкритого православ'я Константинопольського патріархату, патріарха Варфоломія та представників нового покоління православних богословів Греції та США;
- виявлено, що загальною характеристикою українського богословського мислення, суголосною з ідеями та цінностями відкритого православ'я, є зростання світоглядного універсалізму. Цей універсалізм виникає внаслідок того, що богословська думка сьогодення претендує на мета-позицію стосовно всіх наук і практик, аналогічну до позиції філософії. Також важливою рисою сучасного українського православного богослов'я став поворот до антропологічної проблематики, яка стоїть у центрі всієї православної думки початку XXI століття. Відбувається інтенсивний перехід до методології постметафізичного богословського і філософського мислення, в чому вирішальну роль відіграє вплив богословського повороту в феноменології, розвиток «слабкої теології», вплив наративної герменевтики. В цілому загальні риси українського богословського мислення визначаються долученістю до загальноправославного богословського дискурсу, впливом богословських і релігійно-філософських ідей провідних християнських богословів сьогодення Ж.-Л.Марйона, Дж.Мілбанка та інших, відродженням

- київського християнства з його ідеалами відкритості, діалогічності, синтезу культур;
- доведено, що методологія дослідження сучасної української православної теології має враховувати особливості богословського і релігійного філософського мислення сьогодення як теоретичного виразу релігійного світогляду доби постмодерну. Ця методологія має враховувати богословське намагання подолати постмодернізм як світогляд доби, врахувати постмодерн як епоху, сформувані філософсько-богословську методологію для розвитку теології пост-постмодерну як світогляду нової епохи, здатної до духовного відродження після глобальних трансформацій сьогодення. Відповідно, богословська і релігієзнавча методологія осмислення сучасної теології має у перше чергу стати герменевтикою традиції, що трансформується. Богослови сьогодення претендують на становлення нового типу мислення після-постмодерну і особливе місце в історії християнської думки та європейського мислення. Критично-рефлексивний аналіз їх досягнень покликаний виокремити дійсні особливості нової парадигми богословського мислення постнеопатристики, відсіюючи утопічні сподівання на принципово нову епоху постсекулярного духовного відродження і тріумфу православ'я. І така методологія повинна бути герменевтичною феноменологією або феноменологічною герменевтикою для виокремлення особливостей мислення, які реально демонструє спільнота православних богословів, що претендують на формування нової парадигми православної думки, оскільки їх методологія цілком сформована різнманітними підходами феноменології та постфеноменології;
 - встановлено, що саме феноменологія забезпечує реалізацію претензій на постметафізичне мислення, а результати феноменологічного аналізу дозволяють формувати нову мову богослов'я, а таке герменевтичне досягнення і дозволяє богословам здійснити формування нової парадигми богословського мислення у її цілісності. Критичний богословський та релігієзнавчий аналіз особливостей мислення православних богословів ХХІ століття з необхідністю розпочинається як іманентна критика і тому має притримуватися засад феноменологічного і герменевтичного мислення сьогодення. Це дозволяє найбільш адекватно осмислити і оцінити результати православного богослов'я в світі та Україні, а також окреслити позиції сучасного православного богослов'я стосовно загального інтелектуального ландшафту доби та всієї великої традиції православного богослов'я у його діалозі з усім християнським богослов'ям в динаміці його історичного розвитку;
 - виявлено, що теоретичне православне богослов'я сьогодення перш за все переосмислює традицію православного богослов'я та ідентичність православ'я як конфесії. Головним опонентом для православного богослов'я стає сучасний постмодернізм, з яким ведеться систематична полеміка. Православне християнство реконструюється як цілісний світогляд, що протистоїть постмодерному світогляду, претендує на те, щоб надати

світогляд та етос для доби «після постмодерну». Персоналістична онтологія постнеопатристики Д.Гарта і Дж.Манусакіса відмовляється від залишків метафізичного мислення, яке ці богослови вбачають серед іншого у антикатолицьких та неопаламітських концепціях неопатристики. Д.Гарт доводить, що уявлення про радикальні розрізнення між есенціалізмом католицизму і персоналізмом православ'я є міфами, породженими дидактичними схемами кінця XIX століття. Єдність традиції першого тисячоліття – це єдність цілісного персоналістичного світогляду, Августин був не менш персоналістичним у тріадології, ніж Григорій Ниський. Д.Гарту вдається створити цілісну феноменологічну концепцію християнського персоналізму, а Дж.Манусакіс її розвиває з урахуванням подолання спіритуалізму в розумінні особистості у філософській та богословській думці сьогодення. Критичне ставлення до дихотомій раціонального і чуттєвого, філософського і теологічного як породжених епохою модерну дозволяє віднайти нову цілісність особистості та світогляду, якої шукає радикальна ортодоксія на чолі з Дж.Мілбанком у західній теології. Постметафізична феноменологія богопізнання Д.Гарта як теоестетика, сформована на ній онтологія Бога, людини і соціального як теодраматика і теологіка дозволяють побудувати систематичну теологію, яка була б реалістичною, тоді як теорії богопізнання та онтології соціального радикальної ортодоксії все ще містять значні залишки романтичних метафізичних конструкцій про інтуїтивне пізнання та про спільнотний соціальний устрій;

- доведено, що Д.Гарт систематично заперечує постмодерністську критику християнської теології як дискурсу тотальності, показуючи, що в тріадології та вченні про творіння розрізнення є так само первинним як і тотожність. Якщо для М. Гайдеггера, «історія Буття» є історією відпадиння суцього та західної філософії у якій суще осмислювалося від первинної «істини Буття», а саме це відпадиння та «забуття Буття», у певній мірі, відповідає самій необхідності виразу Буття, що проявляє себе виключно в негативному дистанціюванні від будь-якого суцього, тож таке ствердження «розрізнення» стає лише негативною відмінністю суцього від Буття, постійним ствердженням недостатності суцього, то для Григорія Ниського та Д. Гарта християнська онтологія виходить з принципово інших позицій: Бог будучи нескінченним є нескінченною повнотою трансцендентальної Краси, яка вічно виражає себе у божественній експресії. Божественна Істина одвічно бажає виражати себе у власному славослов'ї (яким і є творіння), що саме по собі є одночасно і свідомством Божественної Краси. Виражений як Краса в Собі та краса, присутня в іншому, Бог викликає нескінченне бажання, а нескінченна дистанція між скінченим творінням і нескінченим Богом стає насолодженням проходження цієї дистанції. Розрізнення не просто завжди вже є як первинно данні для християнської онтології, але саме вони і є умовами можливості як Краси, так і Благості. Бог вже має в собі повноту життя, повноту як розрізнення, так і єдності, повноту блаженства, але у

творенні іншого та у спілкуванні з ним знову і знову дарує повноту життя і блаженства. Онтологія, де існування розуміється як надлишкова повнота життя, блаженством для якого є дарування назовні, уявляє все існуюче як прекрасну симфонію, в яку кожен може привносити власні дари, стає основою для онтології соціального, що базується на визнанні взаємного дарування як базової реальності, на якій мають засновуватися всі моделі християнської етики і політичної теології;

- виявлено, що Д.Гарт розвиває власну теорію аналогій буття, яка має своєю основою не відносини між Творцем та творінням, але саме тринітарне життя. В цій перспективі людина є образом Бога не як аналогічна за властивостями розуму, волі та творчості, а як особистість. Більше того, образом Бога є вже сам Бог – бо Логос і Дух є образами всього, чим є Отець і чим є Трійця як спілкування Особистостей. І як Бог є нескінченим прагненням до все більшої експресії повноти життя і спілкування, так і людські переживання буття і розумності, воля і життя, щастя і повноти спрямовані на все більший досвід нескінченного існування у нескінченному Богові. Позитивна оцінка всіх потенцій людини як спрямованих до Бога дозволяє створити антропологію, що уникає постмодерної критики християнства за його гаданий репресивний характер. Навпаки, Д.Гарт показує християнську антропологію як основу для теології звільнення від усіх спроб модерного і постмодерного маніпулювання особистостями і спільнотами. Ця теологія перманентного звільнення передбачає побудову християнами альтернативного громадянського суспільства на основі як церковної, так і світської діяльності культуротворення простору миру як присутності есхатологічного майбутнього. Християнство є есхатологічно іншою соціальною реальністю, яка служить панівному соціуму, залишаючись поза суверенітетом цього соціуму, формуючи передумови для існування посткапіталістичних соціальних відносин на основі онтології ненасильницького дарування;
- доведено, що вже у Д.Гарта постнеопатристика позбавлена недоліків як онтології, так і екзистенціалістських уявлень про необхідність героїчного подолання природного заради торжества особистого. Позитивна персоналістична онтологія постнеопатристики, що розвивається Дж.Манусакісом радикалізує вчення про богопізнання та антропологію, показуючи як особистісне буття виражається у зоровому спогляданні, особистому вслухуванні та тілесному дотику, що дозволяє створити на основі досягнень феноменології та постфеноменології неметафізичну мову про Бога, людину, їх відносини та соціальну дійсність;
- встановлено, що для практичного богословського мислення сьогодні характерним є створення цілісної православної політичної теології, яка є виразно есхатологічно-ліберальною за цінностями, які обґрунтовуються і захищаються. Така нова політична теологія є постліберальною за своєю методологією, але з помітним впливом нарративної теології і постструктуралізму. Таким чином виникає певний розрив між теоретичною і

практичною теологіями постнеопатристики. Якщо Д.Гарт і Дж.Манусакіс критично налаштовані щодо ліберальної демократії, наслідуючи в цьому радикальну ортодоксію, то П.Калаїцидіс, А.Папаніколау, К.Говорун та інші православні богослови, що розвивають практичну теологію і створюють системи політичної теології захищають сучасну ліберальну демократію. Це розрізнення є важливим, але некритичним, оскільки всі ці мислителі визнають пріоритет гідності особистості та змогли разом сформуванати сучасне соціальне вчення Православної Церкви у документі «За життя світу»;

- виявлено, що в Україні першим православну теологію доби постмодерну почав розвивати харківський мислитель Олександр Філоненко. Знаходячись під визначальним впливом богослов'я спілкування І.Зізіуласа, О.Філоненко свідомо будував постметафізичну теологію після-постмодерну як повернення до суб'єкта, до реальності та до нової чуттєвості. Теологія Філоненко поєднувала християнський гуманізм богословської етики абсолютної відкритості до іншого, теоестетику нової чутливості до реальності та теодраматику побудови оновленої культури. Первинні етичні та гносеологічні очевидності для Філоненка пов'язані з досвідом міжособистого спілкування, зокрема – з досвідом богоспілкування. Теологія розвивається як феноменологічне та герменевтичне осмислення цього досвіду в етичній, естетичній та онтологічній перспективах. Загальним завданням для теології стає відновлення людського в людині після антропологічних катастроф ХХ століття. Результатом богословського осмислення відносин особистості з Богом, соціумом, світом природи, світом культури, стає євхаристійна антропологія. В діалозі з ідеями православного богослов'я спілкування, постметафізичної теології Г.У. фон Бальтазара, теології дару Ж.-Л.Марйона, етики Е.Левінаса, філософії культури Г.Гумбрехта, Філоненко будує постнеопатристичне богослов'я, типологічно найбільш близьке до феноменології та герменевтики християнського персоналізму Дж.Манусакіса;
- встановлено, що постметафізична теологія одеського священика Вячеслава Рубського демонструє можливості розвитку богословського мислення при умові прийняття за основу постмодернізму як світоглядної рамки. Богослов'я В.Рубського виходить з тези про виправданість світоглядного релятивізму і необхідність деконструкції всіх сталих систем, які претендують на істину виходячи з домодерних чи пост-постмодерних принципів. В.Рубський вважає, що постмодерний релятивізм є єдиною можливою виправданою позицією, а богослов'я крім деконструкції всіх світоглядних систем може лише пропонувати християнство як результат теопетики, який не претендує на істинність, але має власну ефективність. Богослов'я В.Рубського в цілому є фактично єдиним прикладом послідовного постмодерного богословського мислення в Україні, яке критикує постнеопатристику за її претензії та істину, але саме в

- постнеопатристиці шукає діалогічного партнера та союзника по критиці традиційних систем православної думки минулого;
- доведено, що постметафізична богословська думка К.Говоруна методологічно поєднує елементи феноменології та постструктуралізму. Ця методологія дозволяє (1) прослідкувати зміну парадигм в православній еклезіології та політичній теології, (2) виокремити незмінне та змінне у реальності церкви, (3) дослідити динаміку змін самосвідомості церкви щодо власної ідентичності, (4) проаналізувати трансформації уявлень православних богословів щодо моделей відносин церкви і суспільства, (5) сформулювати систематичну критику тих уявлень про церкву та її відносини із світським суспільством, що ставлять церкву в залежність від державних, суспільних та церковних владних інституцій, дискримінуючи спільноти, які є суттєвим невід'ємним елементом церковної ідентичності;
 - встановлено, що К.Говорун створює власну постметафізичну політичну теологію, яка розвиває ідеї неоліберальної політичної теології неопатристики, контекстуалізує ідеї цієї теології до українських умов, сприяє теоретичному обґрунтуванню української моделі «відкритого православ'я». Критичний аналіз історичних форм політичної теології та політичних практик, характерних для Східної Церкви, дозволяє виокремити як головну небезпеку для православ'я схильність легітимізувати етатизм, авторитаризм і тоталітаризм. Православна політична теологія лише на початку ХХІ століття формує теорію взаємодії церкви з громадянським суспільством, яка відповідає ідентичності церкви та дозволяє розвивати продуктивні відносини з сучасною ліберальною демократією. Критика політичних теорій та практик тоталітарного типу, що розвиваються православними особливо актуальну з зв'язку з трансформаціями російського православ'я і путінізму, у зв'язку з загальною кризою демократії. В цілому, як провідний теоретик в області еклезіології та політичної теології К.Говорун створив власний варіант вчення про церковну та світську соціальність, виходячи з пріоритету свободи особистостей та спільнот;
 - доведено, що Ю.Чорноморець свідомо приймає перехід православної теології до постнеопатристики, і в своїй творчості (1) показав основні засади неопатристичного синтезу в онтології Бога та антропології, (2) виявив динаміку змін парадигм в історії православної думки, синхронічне та діахронічне різноманіття православного богослов'я в його розвитку від новозавітньої доби до постнеопатристики, (3) сформував власне бачення постнеопатристики як теорії святості кожної людини. Методологія Ю.Чорноморця у вивченні історії богословської думки є герменевтичною, у власному богословському мисленні – феноменологічною. Ю.Чорноморець за допомогою феноменології легітимізує всі види інтуїтивного пізнання, що дозволяє уникати конструктивізму в богословському мисленні;
 - доведено, що сучасна українська православна теологія як теоретичний вираз «відкритого православ'я» дозволяє сформулювати ідейні засади діалогу православних у пошуках загальнонаціонального єднання. Критичний аналіз

перешкод до єднання православних України стає можливим через всебічне застосування методів сучасної герменевтики, особливо – наративного аналізу. В основі міжюрисдикційного протистояння в Україні лежить складний конфлікт наративів, вирішення якого можливе через діалог, практики співпраці та оновлення ідентичності у бік все більшого теоретичного і практичного прийняття цінностей та принципів «відкритого православ'я».

Уточнено:

- твердження про суттєві недоліки неопатристики як системи поміркованого консерватизму з тенденціями до виправдання антизахідних і фундаменталістських тенденцій.

Набуло подальшого розвитку:

- вивчення специфіки розвитку християнського гуманізму українського богослов'я як провідної тенденції, що забезпечує тяглість богословсько-філософської думки та формує культурну основу ідей соборноправності.

Теоретичне значення отриманих результатів. Висновки і теоретичні твердження, які обґрунтовані в дисертаційному дослідженні, сприяють глибшому розумінню православної теології та її впливу на українську культуру в минулому і сьогодні. Виявлення особливостей динамічного розвитку православної теології сприяє розумінню перспективи всебічного розквіту відкритого православ'я в Україні.

Практичне значення дисертації. Результати дисертаційного дослідження можуть бути методологічною основою для нових теоретичних праць у сфері богослов'я та релігієзнавства. Матеріали дослідження можуть бути використані у викладацькій діяльності при підготовці курсів лекцій та підручників з таких дисциплін як релігієзнавство і богослов'я, спецкурсу «Українська богословська традиція». Результати дисертаційного дослідження показують як саме сучасне православне богослов'я, що розвивається у світі та Україні може сприяти єдності православних і подоланню конфліктів, утвердженню культури діалогу і співпраці.

Особистий внесок здобувача. Дисертаційна робота є самостійним науковим дослідженням. Ідеї, положення чи гіпотези інших авторів, які використані в дисертації для підсилення ідей здобувача, мають відповідні посилання згідно з науковими стандартами. Матеріали кандидатської дисертації у тексті докторської дисертації не використовуються.

Апробація результатів дисертаційного дослідження. Дисертація пройшла апробацію на засіданнях кафедри богослов'я та релігієзнавства УДУ імені Михайла Драгоманова та Вченої ради ВПБА. Основні ідеї та положення дисертації були викладені в доповідях на 32 наукових та науково-практичних конференціях різних рівнів, з них 24 міжнародні, зокрема: XVII Волинська обласна наукова конференція «Минуле і сучасне Волині та Полісся: Свято-Троїцький собор в історії Луцька та Волині» (Луцьк, 2005); Волинський церковно-громадський форум «За єдину Помісну Православну Церкву» (Луцьк, 2007); Богословська науково-практична конференція «Почаївська Свято-Успенська Лавра – найбільша святиня історичної Волині» (Луцьк, 2009); Богословська науково-практична конференція «Духовна

освіта на Волині в XI – XX століттях» (Луцьк, 2010); Міжнародна науково-практична конференція «Інститут Дослідів Волині та Товариство «Волинь» у Вінніпезі (до 60 річчя заснування)» (Луцьк, 2010); Науково-практична конференція «Волинська Духовна семінарія (до 20-річчя відродження)» (Луцьк, 2010); Міжнародна науково-практична конференція «Пересопницьке Євангеліє в історії Української Православної Церкви і українського народу (до 450-річчя духовно-національної святині)» (Луцьк, 2011); Міжнародна науково-практична конференція «Відродження Української Православної Церкви в XX ст.» (Луцьк, 2011); Міжнародна науково-практична конференція «Ідея Помісної Православної Церкви в Україні у XX ст.: історичний, канонічний і богословський аспект» (Рівне, 2011); Міжнародна науково-практична конференція «Митрополит Іларіон (в миру професор Іван Огієнко) – видатний ієрарх Православної Церкви і будівничий Української держави» (Луцьк, 2012); Міжнародна науково-практична конференція «Служити народу – то служити Богові!» – життєвий шлях і архіпастирське служіння митрополита Іларіона (проф. Івана Огієнка) (Рівне, 2012); Міжнародна науково-практична конференція «Волинська єпархія: минуле і сьогодення (992 – 2012 рр.)» (Луцьк, 2012); Науково-практична конференція «Апостольство Церкви Христової як необхідна умова виконання Її місії» (Луцьк, 2013); Міжнародна науково-практична конференція «Православна Церква в сучасному суспільстві: проблеми та перспективи» (Луцьк, 2014); Міжнародна науково-практична конференція «Християнська традиція Київської Русі» (Луцьк, 2015); Міжнародна науково-практична конференція «Роль особистості в Церкві» (Луцьк, 2016); Міжнародна науково-практична конференція «Людина між Церквою і світом: від антагонізму до синергії» (Луцьк, 2018); Міжнародна богословська наукова конференція «Святість людського життя: даність і перспективи» (Луцьк, 2019); IX Міжнародна наукова конференція «Православ'я в Україні» (Київ, 2019); Міжнародна богословська наукова конференція «Церква Христова: місія, діалог традицій та виклики сьогодення» (Луцьк, 2021); Міжнародна богословська наукова конференція «Шлях до Христа через служіння ближньому: нові тенденції соціального вчення Православної церкви» (Луцьк, 2022); Міжнародна богословська конференція «Православ'я і “руській мір”»: загроза православній еклезіології та ідеологічний базис російського нео-імперіалізму» (Луцьк, 2022); X International Scientific and Practical Conference «Current questions of modern science» (Tallinn, Estonia, 2023); Міжнародна богословська наукова конференція «Війна в Україні: релігійні, геополітичні та культурні виміри ціннісно-світоглядних зіткнень початку XXI ст.» (Луцьк, 2023); XI International Scientific and Practical Conference «The modern vector of the development of science» (Philadelphia, USA, 2024); VIII-th International Scientific and Practical Conference “Sustainable Development of the Agricultural Sector: Engineering and Economic Support” (Berezhany, 2024); Всеукраїнська науково-практична конференція «Сучасний стан православ'я в Україні: виклики, проблеми, прогнози» (Київ, 2024); VIII Міжнародна науково-практична конференція студентів, аспірантів та молодих вчених. «Молода наука Волині: пріоритети та перспективи досліджень» (Луцьк, 2024); Теоретичний семінар: «Політико-правові аспекти об'єднавчого процесу православних в Україні» (Київ, 2024); Міжнародна

богословська наукова конференція «Місія Церкви в післявоєнній перспективі України» (Луцьк, 2024).

Публікації. Основні положення дисертаційного дослідження викладені в 6 наукових статтях у фахових виданнях категорії А, що індексуються у Scopus / Web of Science, 14 статтях у фахових виданнях категорії Б, 2 розділах у колективних монографія, 32 статтях і тезах виступів на конференціях.

Структура і обсяг дисертації, послідовність викладу матеріалу зумовлені логікою дослідження проблеми, яку визначають мета і завдання дисертації. Робота складається зі вступу, восьми розділів, висновків та списку використаних джерел. Загальний обсяг дисертації становить 562 сторінки, із яких 491 сторінка основного тексту. Список використаних джерел налічує 679 позицій.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **Вступі** обґрунтовано актуальність теми дослідження в сучасному суспільстві й філософсько-богословському дискурсі, сформульовано мету дослідження, окреслено методологічні засади й принципи, розкрито його наукову новизну, теоретичне й практичне значення, наведено відомості про апробацію результатів дослідження, публікації та структуру.

Перший розділ «Сучасна українська православна богословська думка в контексті розвитку християнської теології початку ХХІ століття» подає всебічний аналіз теперішнього стану богословської думки та умов її функціонування в православному середовищі України і світу.

У підрозділі 1.1. «Формування сучасної православної теології» ми дослідили джерела української православної теології поч. ХХ ст., коли панівними були богословські проекти софіології та неопатристики. Софіологічний проєкт, що формувався на стику світової релігійної, історико-філософської думки, філософії Всеєдності та православної традиції, не знайшов і не міг знайти достатньої підтримки і розвитку в українських теологів, хоча мав ідейні паралелі в творчості Г. Сковороди. Ідеї «неопатристичного синтезу» та «повернення до Отців», висловлені Г. Флоровським та В. Лоським, як альтернативний новаторський ортодоксальний проєкт модернізації православного богослов'я, протистояв консервативній неоортодоксії софіології, яка вочевидь залежала від метафізики німецького ідеалізму Шеллінга. «Християнський еллінізм» стає для Флоровського ідеалом та найбільш адекватною формою православного мислення, який має позбавити «псевдоморфози» православ'я в яке воно потрапило в результаті знайомства із Заходом і привело до небезпечних викривлень візантійського християнства. Внутрішньо суперечливий концепт «неопатристичного екзистенціалізму» Лоського увібрав в себе впливи західної філософії екзистенціалізму, антизахідний сентимент, здійснив редукцію усього Передання до лінії Псевдо-Діонісія та Григорія Палами. За Лоським, теогносія та теозіс є одним і тим самим містичним актом, що можливе завдяки «апофатичному знанню», яке є «повним незнанням» Бога у його власній сутності. Помітний вплив на українських богословів справила теологія особистості Лоського в якій теогносія та обоження є проявами виключно особистісних стосунків, які не можуть бути зведеними до раціональних чи природних передумов.

В своєму проєкті Лоський невинуватиме прирівнює неопатристичний екзистенціалізм до усієї єдиної та цілісної православної Традиції. Лоський також розбудовує неопаламізм, в якому застосовує екзистенціалістське розрізнення між «особистістю» та «сутністю», «апофатичним знанням» та «раціональним знанням», «благодаттю» та «природою» на основі вчення Григорія Палами. Уся полеміка Лоського проти Заходу є хибною абсолютизацією спрощених і схематичних узагальнень внутрішніх розрізень західного та східного християнства. Інший представник неопатристики Д. Станілоае відкидає хибний ірраціоналізм Лоського та його абсолютизований містицизм: містичний досвід єдності з Богом не є чимось, що протирічить природній раціональності чи якійсь людській природній здатності взагалі. Усе природне є вказівником та шляхом до досягнення довершеної форми знання – особистісної єдності Бога і людини, в той час як дискурсивне мислення стає проміжним етапом на цьому шляху, а не чимось протилежним. Х. Яннарас використовує гайдеггерівську критику «онто-теології», щоб показати занепад та інтелектуальну неспроможність західної метафізики, яка себе вичерпала до початку ХХ ст., забувши апофатичну теологію Псевдо-Діонісія Ареопігита. Власну методологію Яннарас розглядає як постметафізичну, таку, що може розвиватися після «смерті західної теології». Для Яннараса західна інтелектуалістська теологія була редукована до «апофатики сутності», тоді як східна православна зберегла «апофатику особистості». І. Зізіулас так само вказує на панування в західній теології субстантивістсько-індивідуалістського розуміння людини, яке протистоїть православній теології особистості. Здатність особистості вільно долати вплив своєї природи та набути повноту буття в спілкуванні з іншими особистостями робить позицію Зізіуласа православним варіантом екзистенціалізму, що суперечить традиційному персоналізму патристики. Суперечливість позиції Х. Яннараса та І. Зізіуласа полягає в тому, що вони синтезують гайдеггерівську критику класичної та середньовічної західної філософії з неадекватно проінтерпретованою позицією патристики, що породжує радикально антизахідний проєкт вмотивований прагненням обґрунтувати православ'я як антикатолицизм. Проєкт неопатристики був детально проаналізованим та піддавався обґрунтованій критиці. Зокрема, П. Калаїцидів він схильний породжує: «(1) нехтування та знецінення біблійних досліджень; (2) аісторичний підхід до святоотцівського богослов'я та подальше звеличення традиціоналізму; (3) тенденцію до інтроверсії та майже повну відсутність православного богослов'я в основних богословських подіях та тенденціях 20-го століття; (4) поляризацію Сходу і Заходу, культивування і зміцнення антизахідного і антиєкуменічного духу; і (5) слабку богословську відповідь на виклики сучасного світу і, в більш широкому сенсі, невирішені богословські питання, які все ще залишаються у відносинах між православ'ям і сучасністю. Грецький теолог вказує на необхідність переходу до «пост-патристичної теології», яка б була вільною від «фундаменталізму Отців» та ярма історичного минулого. Для нової парадигми властива внутрішня відкритість до нових проблем та підходів, яка не суперечить Переданню, сприйняття сучасного світу як контексту своєї теології. Постнеопатристика на ґрунті традиційної патристичної теології Втілення, бого-людського спілкування та есхатології обґрунтовує внутрішню

необхідність православної теології відкритися сучасності та інноваціям. П. Калаїцидідіс, П. Гаврилук підкреслюють, що парадигма неопатристичного синтезу встановила вузькі рамки «повернення до Отців» і тому має бути подоланою. Представники постнеопатристики демонструють екуменічну відкритість до інших християнських традицій; зближуються з наробками сучасних західних теологів; виходять за вузькі межі досліджень «апофатичної теології» чи (нео)паламітського розрізнення між «сутністю» та енергіями; звертаються до інших горизонтів патристичної думки; активно залучають здобутки сучасної філософії.

У підрозділі 1.2. «Загальні особливості сучасної української православної теології» доведено, що загальними рисами сучасного українського православного богослов'я є зростання світоглядного універсалізму, поворот до «відкритого православ'я», провідна роль антропологічної проблематики та перехід до постметафізичного методологічного інструментарію теологічного мислення. Сучасні українські богослови розширюють межі богословської методології, залучаючи до своїх досліджень філософські методи, що, з одного боку вказує на залучення українських богословів до західних тенденції розвитку сучасної теології, а з іншого боку, на високу культуру мислення, яка є запорукою протистояння фундаменталізму та гарантією розвитку богослов'я. За інституційною ознакою в Україні можна виділити інституційну теологію – духовних шкіл, університетів та дослідницьких центрів та неінституційну теологію – персональних синтезів та духовних прозрінь. За наявними завданнями та методологічними інструментами, важливо відрізнити конфесійну та надконфесійну (постконфесійну) теологію. Також можна говорити про наукову, філософську, морально-поетичну, містичну теологію. В українському православному богословському дискурсі розрізняються теології «відкритого» та «закритого» типів. Перша – орієнтована на ідеали надконфесійності, інклюзивізму, відкритості до філософії та світової науки. А друга – орієнтована на вузькоконфесійне, ексклюзивістське бачення задач теології, вона ставить завдання захисту корпоративних інтересів вище за ідеали науки. Глибокий аналіз ідей відкритого православ'я здійснив о. Г. Коваленко, який встановив, що прихильники відкритого православ'я тяжіють до створення сталих горизонтальних зв'язків всередині православного середовища та до відкритості у діалозі з зовнішнім світом у його реальному різноманітті. Відкритим є Православ'я, що відкрите до людей, до знань і технологій, до діалогу і пошуку відповідей, до інших конфесій і релігій, до світового православ'я, до громадянського суспільства і держави. Відкрите православ'я суголосне гуманістичним рисам київського християнства та стало ідейним контекстом для сучасного українського православного богослов'я. Такий тип православ'я протистоїть ідеології закритого православ'я представленого РПЦ. Антропологічний поворот української теології став можливим завдяки поверненню до праць Святих Отців та зверненню до сучасних постметафізичних філософій. Проведений архім. К. Говоруном аналіз історичних форм існування та самосвідомості Церкви показує і наявність різноманітних антропологій, які тісно пов'язані з формами еклезіології та слугують засадами «спільних богословських мов». Дослідження В. Рубського доводять вагому роль соціальних контактів у формуванні світоглядів. О. Філоненко слушно вказує на те, що «досвід спілкування

походить не з практики Богопізнання, але з практики Богоспількування». В роботах українських богословів набули осмислення ідеї богослов'я Іншого, феномен Дару, вдячності, відповіді, Любові та євхаристійної антропології. В межах євхаристійної антропології та богослов'я Іншого наявні дві основні тенденції: 1) про історико-типологічний підхід, в межах якого розкривається проблема сталого (незмінного) та плинного (підвласного історичним обставинам) в людській природі (Д. Морозової, Ю. Чорноморця, В. Рубського); 2) парадигмальний (К. Говорун, О. Філоненко, Г.Христокін та ін.), в межах якого традиційні уявлення про людину як образ та подобу Бога доповнюються та поглиблюються її сутнісними характеристиками (комунікативність, дар, вдячність, Любов тощо). Важливою особливістю християнської теоестетики є вчення про можливість естетичного споглядання Богом самого себе. В межах внутрішнього життя Трійці любов є понадлюбов'ю, яка є не лише причиною самої себе, але умовою єдності Іпостасей, що існують одна для одної і має естетичний характер. Богослов'я спількування як пошуку-відкриття Іншого стає тим теоестетичним шляхом, на який скеровує євхаристійна антропологія. В умовах війни теологічна естетика стає провідним напрямом в українському богослов'ї, оскільки є дієвим методом протистояння злу та насиллю ідеями любові та краси.

У підрозділі 1.3. «Методологія дослідження сучасної української теології» встановлено, що сучасна православна теологія використовує сукупність найрізноманітніших методологій як метафізичного, так і постметафізичного характеру, що намагаються віднайти нові й часто абсолютно різні шляхи розвитку для православної думки в епоху постсекулярності. Сучасні українські богослови розширюють межі богословської методології, залучаючи до своїх досліджень філософські методи, що, з одного боку вказує на залучення українських богословів до західних тенденції розвитку сучасної теології, а з іншого боку, на високу культуру мислення, яка є запорукою протистояння фундаменталізму та гарантією розвитку богослов'я.

Ми проаналізували не лише праці українських дослідників, які звернули увагу на особливості методології української теології, але й виявили ряд достатньо оригінальних богословських та філософських підходів серед українських авторів, які в переважній більшості належать до університетської теології і плідно користуються модерними і постмодерними парадигмами мислення. Помітний внесок у розробку і дослідження української православної методології здійснили Ю. Чорноморець та Г. Христокін, які констатували, що сучасні православні автори повертаються до логіки патристичної системи трьох теологій з їх трьома теоріями богослов'я: природної – гіпотези про Бога, вироблені розумом; догматичної – сприйняте вірою віровчення, що дане в Писанні, переданні та вчительстві церкви; містичної – екстатичні переживання, з яких не можна виводити віровчення чи філософію. Насправді такого дистанціювання сучасна православна теологія уникає, вона схиляється до постмодерного висновку про стирання меж між релігійним та секулярним, сакральним та профанним, раціональним та фідейстичним тощо. Загальна феноменологізація богословського мислення сприяє зближенню трьох типів класичного богослов'я. Крім цього, Ю. Чорноморець не лише запропонував

розглядати методологію православної теології в контексті класифікації теологічних парадигм, але й здійснив власну інтерпретацію богословської методології в межах аналізу візантійського неоплатонізму в багатоманітності його історичних форм. Помітний доробок в осмислення історичних форм та парадигмальної специфіки методології православної теології здійснив Г. Христокін, який виявив методології теорій теогносії представників неопатристики: інтуїтивізму, феноменології, екзистенціалізму та герменевтики, а також повертається до гносеології емпіризму. Христокін також запропонував застосувати одразу декілька «класифікацій методологій християнської теології: неметафізичні, метафізичні та постметафізичні; домодерні, модерні та постмодерні; докласичні, класичні, некласичні та постнекласичні методології. Окремо, К. Говорун запропонував методологію для дослідження християнської еклезіології, яка поєднує досягнення феноменології та постструктуралізму. Богослов представляє підхід за яким структури церкви не є частиною її природи, а є результатом умовних домовленостей ієрархів заради зручностей управління церквою. Аналіз природи церкви К. Говорун здійснює двома способами: через феноменологічний аналіз самосвідомості церкви та через аналітичний аналіз елементів її природи. Якщо Говорун використовує комплексний підхід в якому представлені як феноменологія так і елементи структуралізму, то В.Рубський вважає інтуїтивний досвід занадто суб'єктивним, не визнає феноменологію, а все богослов'я редукує до рефлексивного мислення. Рубський усвідомлює обмеженість можливостей теології яка розвиває інтенції теопоетики, адже її результати завжди є обмеженими, і це виправдовує його іронію, дозволяє уникати визначення чіткої позиції. О. Філоненко виступає яскравим представником постметафізичної традиції в православній теології, репрезентує в Україні теологію діалогу та єхаристійного спілкування. Богослов ставить під сумнів використання соціального конструктивізму як універсальної соціально-гуманітарної методології та методології теології.

З свого боку ми запропонували власний підхід до аналізу української думки, який полягає у використанні досягнень дискурсивно-лінгвістичної та наративної методологій. Ми вважаємо, що наративний та дискурсивний аналіз теології є перспективним кроком в осмисленні української теології. Зрештою пропонуємо розмежувати три типи дискурсів, якими можна аналізувати теологію – наративний, наративно-критичний та аналітично-рефлексивний. Всі вони мають власну сферу застосування, завдання та обмеження. Важливою для нас є постмодерні методології трьох видів буття (реального, символічного, уявного), які дають змогу аналізувати конфлікти між теологічними дискурсами.

Другий розділ «Теоретична православна теологія початку ХХІ століття як ідейне джерело сучасного українського православного богослов'я» перш за все доводить, що православні теологи сьогодення долає консерватизм та ізоляціонізм неопатристичної теології ХХ століття. Значна кількість сучасних православних теологів (Д.Б. Гарт, К. Говорун, П. Калаїцидіс, І. Манузакіс, А. Папаніколау, О. Філоненко) відмовилися від засад неопатристичної теології і почали працювати як представники постнеопатристики. Вони демонструють екуменічну відкритість до інших християнських традицій, зближуються з наробками сучасних західних

теологів. Визначним для них є те, що більш творчим стає використання патристичних джерел, теологи виходять за вузькі межі досліджень «апофатичної теології» чи (нео)паламітського розрізнення між «сутністю» та енергіями та звертаються до інших горизонтів патристичної думки. Крім того, значно більш різноманітним та глибоким стає залучення сучасними православними теологами здобутків сучасної філософії. Відтак, на перетині теологічних і філософських напрямків, проєктів та рухів на початку ХХІ ст. почали поставати сучасні православні постнеопатристичні теології, що демонструють особливе творче методологічне різноманіття.

Постметафізична теологічна естетика Дж. Мануссакіса, як і проєкт Д. Гарта, є унікальною для православної теології через її відкритість до сучасного філософського та теологічного дискурсів, вихід за вузькі тематичні межі неопатристичної теології. Зокрема, Д. Гарт повністю відкидає антизахідний сентимент минулих поколінь православних теологів та широко використовує як східнохристиянські, так і західнохристиянські джерела як складові єдиної християнської традиції; у своєму розвитку «теологічної естетики» Г. У. фон Бальтазара та значної кількості ідей, що складають стрижень «Радикальної Ортодоксії» Дж. Мілбанка, американський православний теолог виходить за тематичні межі православної теології та працює у більш широкому загальнохристиянському контексті, долаючи, значною мірою, вузькоконфесійні кордони теології. Більш того, в проєкті Д. Гарта, який наслідує установки «Радикальної Ортодоксії», теологія вступає в сучасний філософський ландшафт як самостійний суб'єкт, який не просто сприймає «мови світу», але послідовно та безкомпромісно висуває свій власний наратив, що центрований на любовній жертві Христа, любовних тринітарних відносинах, які задають горизонт історії про відносини Творця та творіння, дарообміну, свідництва тощо. У відкритості, яка, тим не менш, є полемічною, а не такою, що сприяє «розчиненню» теології в філософських мета-наративах, теологія Д. Гарта виводить православну думку на інший рівень, на якому долаються обмеження та катастрофічні хиби неопатристичного синтезу, що стає яскравим свідцтвом переходу православної теології в стан «постнеопатристики».

У своєму проєкті постметафізичної теології Джон Пантелеймон Мануссакіс прямо продовжує лінію досліджень сучасної постфеноменології, представлені проєктами Е. Левінаса, М. Мерло-Понті, М. Анрі, Ж.-Л. Марйона, Р. Керні та інших. У випадку теології Дж. Мануссакіса ця залученість постметафізичної філософії стає не просто впливом, але сутнісною основою його постметафізичної «теологічної естетики», у якій межа між суто теологічною складовою та філософською повністю зникає. В теоестетиці Мануссакіса утверджується можливість не-метафізичної філософської та теологічної мови про Бога. Створення такої думки на основі постфеноменології вимагає подолання самоті суб'єкта, який має бути відритий до зустрічі з радикально Іншим. Дж. Манусакіс просуває проєкт «четвертої редукції», що значною мірою, розбудовується в межах пост-левінасівської думки, що не лише центрована на асиметричній етиці по відношенню до постаті Іншого, але й переводить «просопічну редукцію» в есхатологічний вимір. Метод «четвертої

редукції» Дж. Мануссакіс застосовує у відношенні до «зору» як першого типу чуттєвого досвіду, і цим самим робить крок до «сенсуалістської» спрямованості проєкту постметафізичної теологічної естетики. Тут ікона стає «місцем» розгортання зворотної перспективи, в якій можна «отримати» досвід божественного звернення та навернення нас до себе. Крім цього, Дж. Мануссакіс визначним для феноменологічного розуміння робить слух, який є найбільш контр-інтенціональним відчуттям. Осередням контр-інтенціональної феноменології стає «гімн» як особливий стан в якому головною метою є не просто «говоріння» чи передача інформації, а «надання слова» тому, кого оспівують, переживання того, кому присвячений гімн – Богу. Гімн, як і ікона, не є просто «інструментом» пізнання чи визначення Бога, але введенням самого себе в стан «буття пізнаним», в якому вірянин бажає самим стати місцем, в яке може «прийти» Бог. Третім відчуттям у якому відбувається зближення з Іншим є дотик, і насамперед ласка стає свідоцтвом визнання інакшості Іншого, глибини цієї інакшості, її трансцендентності. Саме чуттєвий чи фізичний вимір присутності Христа, стає основою як для досвіду духовного піднесення, так і зібрання вірян в єдиному Тілі Христовому через Літургію, в якій присутня кров та плоть Христа. Описаний метод теології Дж. Мануссакіса можна позначити як постмодерний містеріальний містико-сенсуалістичний емпіризм.

Третій розділ «Політична теологія православних мислителів початку XXI століття як визначальний фактор розвитку українського православного богослов'я» аналізує досягнення у області богословського знання, що найбільш інтенсивно розвиваються та є найбільш важливими в українському сьогодні. Видатний представник цієї течії православної думки П. Калаїцидіс преш за все доводить, що сучасну критику політичної теології К. Шмідта можна застосувати і для критичного осмислення візантійської політичної спадщини. Порівнюючи аріанізм шміттової політичної теології з традицією візантійської «симфонії» між церквою та владою імператора, Калаїцидіс зазначає, що ствердження особливого релігійного значення влади візантійського басилевса пов'язане з певними аріанськими тенденціями Євсевія Кесарійського. Ця теологічна хиба, що вплинула на становлення візантійського цезарепапізму, однак, залишається теоретичною основою і для значної кількості теорій сучасних православних мислителів та цінностей громадських церковних рухів. Політична теологія цезарепапізму вступає в пряме протиріччя з засадничими принципами та доктринами православної теології. Калаїцидіс зазначає відстороненість православної теології від процесів переосмислення ролі політичного та зокрема природи сильної влади, які характерні для західної традиції з 60-х р. Причинами відсутності власної політичної теології в православ'ї для Калаїцидіса є традиції візантинізму та потрапляння православних церковних інституцій в «пастку» етноцентризму та філетизму. Зрештою горизонт християнського благовістя був зведений до вузьких меж етно-теології та націоналізму народів, що прагнуть до визволення чи народів, що центровані на ідеалі міцної авторитарної державної влади. Навіть теологія «неопатристичного синтезу» у самій своїй суті була так само проєктом захисту певної «православної ідентичності», що у своєму «поверненні до Отців» підкріплювала консерватизм

православної теології і вступала в конфлікт з положенням християнської теології Нового Завіту. В сучасному контексті Церква належить не до держави, а до сфери громадянського суспільства. Це не означає, що вона має залишатися на позиціях захисту окреслених вище ідеологічних позицій етнічного націоналізму, спроб суспільної реставрації візантійських політичних форм чи, ширше, відновлення середньовічного «християнського світу». На думку грецького теолога, християнська громада спрямована на служіння («дияконію») та трансформацію як суспільства, так і усього космосу, а не на утвердження політичної сили в межах певного історичного та культурного контексту. Традиційна православна теологія може надати міцну основу для християнства як сили, що спрямована на емансипацію та захист прав і свобод «інших», «нужденних», «слабких». Церква як есхатологічна спільнота полягає в очікуванні та перетворенні світу. «Досвід Царства» як стрижня, довкола якого збираються вірні, виражається та здійснюється в Євхаристії, яка долає ієрархії, мову, національність. Церква як есхатологічна і одночасно динамічна спільнота, що не є замкнутою на минулому, але є фундаментально спрямованою на майбутнє як «місце», з якого християни очікують Царство Небесне. Етика християнства анархічна та есхатологічна, тому втручання Церкви в владу та державу є її викривленням. Лінію ствердження анархічності як прямого наслідку християнської есхатології продовжує сучасний православний теолог Давор Джалто. Для нього, православна теологія, виходячи зі своєї есхатологічної спрямованості, ніколи не може виступати захисницею жодного конкретного політичного ладу, бо перенесення свого центру в за межі історії. Ідеальним суспільством, з християнської точки зору, може бути лише Царство Боже, тому не можна будувати богословські наративи, які прославляють чи виправдовують будь-який суспільний лад чи ідеологію як ідеальні чи «християнські». Християнська спільнота має бути центрована на міжособистісній вільній любові, а не на засадах необхідності.

А. Папаніколау напряду поєднує традиційний дискурс православної теології та сучасну модель ліберальної демократії. Теоретично-теологічною основою політичного проекту А. Папаніколау стала теза про те, що людина створена для бого-людського спілкування – обоження (theosis). Євхаристична теологія І. Зізіуласа стає основою для теології «реалізму бого-людського спілкування» А. Папаніколау. Євхаристія є джерелом для тринітарного богослов'я, яке є «революційним» за своїми онтологічними наслідками. У вченні про Трійцю закладена реляційна онтологія тринітарної особистості, де буття найкраще розуміється через такі поняття, як «відмінність», «інакшість», «реляційність» і «особистість». Як на рівні онтології, так і на рівні гносеології, за А. Папаніколау, пізнання Бога відбувається через досвід особистого спілкування, яке стає головною мірою як ствердження буття людської іпостасі, так і інтелігібельності загалом. Але богослов стверджує, що на основі православної аскетичної традиції теж можливо побудувати сучасну православну ліберальну політичну теологію. Політична сфера має розумітися як особливе поле цієї аскетичної «вправи», в яку християни з необхідністю є залученими. Політику можна розглядати як взаємодію з ближнім/чужим, вона є однією з багатьох практик у подвижництві боголюдського спілкування. Аскетична практика любові до ближнього, яка є конститутивною для християнської політики,

ні в якому разі не має ставати спробою затвердження християнської Церкви як однієї з політичних сил, що посягає на встановлення свого особливого авторитету. Відправною точкою християнської політики має стати усвідомлення того, що її єдино можливий засіб існування в суспільстві – переконання, а не силові репресивні засоби. Прийняття інакшості чи навіть радикальної інакшості є головною складовою аскетичної політичної практики. На думку папаніколау, християнська Церква в таїнстві Євхаристії має вільно зібрати в собі усе різноманіття форм суспільного життя та різноманіття усього творіння загалом, уникаючи примусу. Сучасним політичним ладом, який відповідає такій євхаристичній еклезіології є ліберальна демократія. Сама логіка євхаристійної еклезіології вимагає існування ліберально-демократичної держави, яка за визначенням є інституцією, відмінною від Церкви, в якій символізується спільнота релігійного та політичного розмаїття, що є необхідним через те, що не всі люди світу є членами церковної спільноти. Більш того, ліберально-демократичний лад може навіть «рятувати» Церкву при її фактичному «провалі» здійснення своєї мети служіння в суспільстві. Це не означає те, що ліберальна демократія є єдиною можливою умовою для бого-людського спілкування, але лише те, що якщо бого-людське спілкування як спілкування засноване на свободі людської відповіді, то і християнська політика має максимально сприяти такій державі, що створює максимально можливі умови для такої свободи вибору та свободи відповіді. Папаніколау критикує позицію радикальної ортодоксії Дж. Мілбанка і доводить право світського суспільства бути інакшим щодо Церкви. Церква покликана до реального здійснення захисту та поваги прав людини, які знаходять свій ґрунт в тринітарній перихорезі Отця, Сина та Святого Духа.

Четвертий розділ «Пост-постмодерна теологія Олександра Філоненка: феноменологія та герменевтика досвіду богоспілкування» аналіз творчий доробок богослова, який першим перейшов до постнеопатристичної парадигми мислення в Україні. Філоненко одним з перших в українській теології, розвиває євхаристійну теологію спілкування, яку він бачить як альтернативу до існуючих в православному богослов'ї парадигм софіології та неопатристики. Євхаристійна парадигма теології спілкування бере свій початок в теології І. Зізіуласа, у якого саме буття постає як спілкування Трійці, участь в якому стає сенсом і змістом життя людини та Церкви. Людина може виявити себе в повній мірі лише через спілкування. Без нього вона закрита не лише для іншого, але й для себе. Не менш важливими компонентами і джерелами теології Філоненка є різні версії теології спілкування, представлені у Антонія Сурозького, матері Марії Скобцової, О. Шмемана та С. Аверінцева. Методологічною основою теології євхаристійного спілкування стає філософія Іншого Е. Левінаса, теологія дару Ж.Л. Маріона, який обґрунтовує тезу, що подяка має передувати дару. Лише через подяку ми отримуємо дари і розпізнаємо Христа в них. Окреслена нова парадигма православної теології постає не просто сучасною альтернативою до неопатристики, але й претендує на статус генетично «першої теології» від якої потім виникають усі спекулятивні теології чи доктрини. Теологія спілкування фактично є початком будь якого слова про Бога, тому, що починається з гімну, піснеспіву Богу, з його хвали і

прославлення, яке потім оформлюється в філософські та догматичні шати. Така теологія є синтезом літургії, етики, містики та умозріння. Початок цієї теології Філоненко бачить в описі досвіду учнів Христа, які впізнали в невідомому супутнику свого вчителя.

О. Філоненку вдалось через ретельний аналіз філософсько-богословської спадщини ХХ століття виразити унікальність християнської пропозиції подолання трагічної втрати людиною самої себе. Загублена в чисельних філософських «смертях» ХХ століття людина відновлюється в зустрічі з Іншим, а через нього сама із собою. Філоненко називає умови, на засадах яких можливий розвиток сучасного богослов'я. Воно повинно бути: реалістичним, уважним до Реальності та форм її присутності, серед яких зустріч з Іншим є епіфанічною подією, яка породжує саме богословське мислення; антропологічним, зверненим до продумування шляхів суб'єктивації через пошуки нової людяності, що виявляється у зустрічі зі Священним; пасхальним, визначеним питанням про інше начало людяності, що воскресає, поза практиками модерну і постмодерну.

П'ятий розділ «Постмодерна теологія Вячеслава Рубського: деконструкція і теопоетика» аналізує доробок богослова, що свідомо приймає постмодернізм як світоглядну позицію та створює ризомну православну ре-ортодоксію. Спираючись на принципи філософії постмодерну, Рубський розвиває персоналістичну теологію віри, центром якої є людина. Богослов намагається вивести акти віри і Бога за межі дискурсивного, побачити їх поза всіма бінарними опозиціями мови. Це породжує радикальний апофатизм – неможливість будь якого аналітичного знання Бога, що поєднується з не менш радикальним персоналізмом, який виправдовує будь які теопоетичні твердження стосовно Бога. Критика можливості позитивного богопізнання, не виключає важливості персональної зустрічі з Творцем, яка можлива як акт прямої інтуїції Бога. Намагання відділити глибинну «віру-інтуїцію» від «віри-бажання», «віри-розуміння» та «віри-переконавання», поєднується у нього з радикальним протиставленням двох типів віри: «персональної» та «імперсональної», «живої» і «схоластичної», «істинної» та «імітаційної». Таке повернення до бінарності, робить його тексти близькими до протестантів харизматичного напрямку і закладає суперечність в його власній позиції, яка так і не змогла досягнути першопочаткової мети – подолати бінарне мислення про віру. Початкова спроба переосмислення актів віри передбачала у Рубського її повне відділення від психологічного досвіду, виведення віри за межі дискурсу та полярності бінарного мислення, інтерпретація віри як прямої інтуїції Бога. Але зрештою всі його зусилля завершуються тлумаченням віри як практики впізнавання присутності Бога в повсякденних речах та подіях. Такий висновок, ще більше зближує теологію віри Рубського не лише з постметафізичним та феноменологічним підходами, але й з сучасним харизматичним християнством.

Рубський є прихильником методологічного плюралізму, що намагається в своїй теології піднятися над бінарними опозиціями і зайняти в теології критичну, іронічну метапозицію, користуючись інструментами постмодернізму. Він проповідує радикальну ре-інтерпретацію ортодоксії, що дає йому змогу здійснювати аналіз історичних форм православ'я, виявляти репресивний апарат існуючих мов

православ'я та здобути новий погляд на Бога, Христа, Біблію, воскресіння, одкровення, духовне життя, чернецтво, церковну ієрархію, політизацію релігії тощо. На думку Рубського, буття Бога є для нас непевним і не гарантованим. Його не можна зрозуміти, вхопити, на нього не можна вказати, зафіксувати, проговорити, і коли ми його позначаємо, то втрачаємо гарантію його присутності. Рубський вірно застерігає не ототожнювати Бога з культурними, ментальними символами, які людство створило для розмови про нього. Бог за межами всього, він є тим, що не можна сконструювати, він не може бути обмеженим ніякими визначеннями, значеннями та уявленнями. Саме тому Рубський деконструє православну Традицію, догматику та зміст Писання як тео-поетичні форми мови про Бога, історичні конструкти, які необхідно радикально переосмислити. Рубський розвиває радикальну постмодерну герменевтику віри та деконструкції Традиції, яка приводить його до протестантизації православ'я.

Шостий розділ «Теоретична і практична теологія отця Кирила Говоруна: феноменологія і постструктуралізм» досліджує досягнення найбільш відомого українського богослова сьогодення. Перш за все здійснено аналіз сучасної постметафізичної еклезіології К. Говоруна. Було виявлено, що зберігаючи ортодоксальну позицію, Говорун вписує еклезіологію в сучасні світові філософські тренди, і тим самим створює православну еклезіологію нового покоління. Говорун говорить про необхідність перевідкриття її засадничих понять, переосмислення структур. Неспроможність здійснити таку роботу і породжує панування в церкві своєрідних ідеологій – ієрархізму, інституціоналізму, еклезіоцентризму, юридизму тощо, які, по суті, є віртуальними утвореннями, уявними симулякрами. Власне завдання Говорун бачить у описі церкви інструментами феноменології та постструктуралізму, які допомагають в розробці своєрідної «мови звільнення», що має привести структури церкви у відповідність до місії та природи церкви.

К. Говорун пропонує послідовну політичну теологію, завдання якої критично осмислювати проблеми сучасності, формувати власний погляд на сучасність загалом та на її політичну сферу. Вона надає інструментарій для аналізу як сучасних тоталітарних ідеологій й політичних релігій так і різних форм «неортодоксальних ортодоксій», що панують в православних церквах. Говорун розглядає усі політичні ідеології як викривлення чи видозміни теологій. Особливої критики зазнає теорія симфонії, яку запропонував Євсей Кесарійський є прикладом політичної ортодоксії, яка не є шкідливою сама по собі, але залишила негативні наслідки в історії. Церква в модерну добу попала під вплив «неортодоксальних ортодоксій» - націоналізму, антисемітизму, фундаменталізму. Коли антимодернізм та консерватизм поєднуються з ортодоксією, тоді вони звужують християнство до політичної ідеології. Релігійно-політична теологія РПЦ демонструє трансформацію православ'я в політичну релігію, що має всі ознаки захворювання: антимодернізм, консерватизм, що став фундаменталізмом та цивілізаційно-імперський націоналізм. Політична теологія РПЦ стала ідейною основою війни проти України. Говорун пропонує здійснити «деконструкцію релігійного підґрунтя терору». Поряд з цим Говорун здійснює аналіз теології війни РПЦ у світлі аналізу ідеологій як квазі-теологій та квазі-політичних релігій. Головним об'єктом критики стає у Говоруна

ідеологія «русского міра», що в своєму формуванні пройшла чотири етапи – від ідеї поширення демократії в росії до формування політичної релігії війни. Говорун розглядає «русській мір» як квазі-теологію і одночасно політичну ідеологію. Як ідеологія «русській мір» є світським, секулярним і політичним явищем, що з'єднався з релігією. Фактично «русській мір» це симбіоз релігійної та політичної складової. Говорун акцентує, що суть цього явища є секулярною, антирелігійною, але зовні вона сформульована як теологічна доктрина. Теологія тут є обгорткою – епіфеноменом, а явище політичної секулярності є самим феноменом. Тому русській мір є квазі-теологічним феноменом і взірцем політичного фундаменталізму.

Сьомий розділ «Неопатристичне та постнеопатристичне богослов'я Юрія Чорноморця» аналізує доробок українського богослова, що створює світоглядні синтези з великим потенціалом для подальшого розвитку богословської думки. Перш за все ми встановили, що Ю.Чорноморець довів наявність у мислителів грецької патристики єдиної метафізичної системи понять та принципів, які змогли послужити для виразу особливого цілісного персоналістичного світогляду. Ю.Чорноморець фактично виконував завдання, яке ставив Г.Флоровський перед сучасною православною теологією. А саме, Ю.Чорноморець підтвердив на основі аналізу східно-патристичного вчення про Бога і створене суще наявність у грецьких святих отців універсальної онтологічної системи, яка вдало виражала поміркований християнський персоналізм. Фактично це патристичний синтез, який міг би стати основою для можливого неопатристичного синтезу, що реалізував би ідеї Г.Флоровського. Полемізуючи з позицією неопатристичного екзистенціалізму Чорноморець довів, що загальне буття певного виду, сутність (усія) існує лише в конкретному бутті, виключно в певних речах, процесах і явищах (іпостасях). Також іпостасі існують завжди як іпостасі певної сутності. Ю.Чорноморець довів, що розрізнення між іпостасями та сутностями як між конкретним буття і загальним буттям було точним повторенням розрізнення між першою і другою сутністю у Арістотеля. Принциповим положенням для патристичної метафізики є уявлення про непізнаванність будь-якої сутності та іпостасі самих по собі – вони завжди пізнаються лише через прояви їх властивостей (енергії). Іпостасі та сутність є однаково первинно даними в Богові та однаково явлені через діяльність Бога. А саме, діяльність Бога це завжди прояв загальної діяльності як Дії Трьох. Ю.Чорноморець підкреслює, що Бог є суб'єктом дії та відповідно вільним та особистим буттям у дещо парадоксальний спосіб, оскільки кожна іпостась Трійці діє та проявляє власну свободу не самостійно, а у повній згоді з двома іншими іпостасями та у повній відповідності сутності. Тим самим, полемізуючи з екзистенціалістами, Ю.Чорноморець підкреслює, що доба грецької патристики не знала повністю автономного суб'єкта і тому не передбачала абсолютної свободи Божественних особистостей від Божественної природи як умови істинної свободи (І.Зізіулас). Також Ю.Чорноморець детально аналізує вчення Максима Сповідника про визначення Богом всього створеного через логоси і тропоси сущого, які узгоджені між собою. Ці логоси - смисли, що визначають загальне і тропоси - смисли, що визначають індивідуальне, є думками-воліннями Бога, а не лише дані як система ідей. Загалом Ю.Чорноморець робить висновок, що мислителі грецької

патристики змогли сформуванати богословсько-філософську мову для християнського світогляду з його персоналістичним розуміння Бога та людини, цінуванням не лише загального, а й індивідуального.

Ю.Чорноморець різко критикує ті модернізаційні інтерпретації патристичних уявлень про людину, які приписують давнім авторам постулати сучасного екзистенціалізму. Ю.Чорноморець детально аналізує патристичне вчення про необхідний зв'язок між душею та тілом, індивідуалізацію тілесності душею і показує відмінності від усіх видів платонізму. Український богослов показує, що патристичне вчення не може бути ототожненим з релігійним екзистенціалізмом сучасного християнства. Антропологія східної патристики є поєднанням ідеалізму та реалізму, а не поєднанням платонізму з екзистенціалізмом. Ю.Чорноморець вперше в дослідницькій літературі доводить, що розум та воля людської душі згідно з мислителями грецької патристики є інтенціями у всіх своїх проявах. А саме, розум та воля як сили душі мають постійну спрямованість на досягнення Істини та Блага. Український богослов і філософ детально аналізує як запозичуються Псевдо-Діонісієм, Максимом Сповідником, Григорієм Паламою, Калістом Катафігіотом різноманітні неоплатонічні терміни та концепції, як вони радикально переосмислюються і потім застосовуються для побудови християнської антропології. Ці попередні висновки дали змогу Ю.Чорноморцю дослідити візантійський неоплатонізм як досвід використання мислителями грецької патристики та візантійськими отцями нової тео-філософської мови ортодоксії. Величезний потенціал мови візантійського неоплатонізму, оскільки ця мова виявилася здатною виражати як есенціалістичну онто-теологію, так і динамічну метафізику Буття і навіть постметафізичну апофатичну теологію Надбуттєвого Діяча.

Уявлення Чорноморця зазнали певної еволюції, він переосмислює своє ставлення до неопатристики як взірця для православної теології і починає працювати в межах парадигми постнеопатристики. Він констатує, що теології модерну і постмодерну фактично зруйновані, а сучасні богослови намагаються побудувати теологію після постмодерну. Це нове начало має бути постметафізичним за методологією, а тому пріоритет має феноменологія та герменевтика з їх методологічним інструментарієм, який точно відірвався від метафізичний установок модерного мислення. Ю.Чорноморець пояснює основну методологічну установку православної теології сьогодення через порівняння з методологією класичної ортодоксії каппадокійців. Проте богослов критично ставиться до того, що сучасна православна теологія редукує вчення про богоподібність, ототожнюючи її із святістю. В результаті втрачається розуміння необхідності особистих зусиль для досягнення довершеності, богоподібності. Фактично сучасними православними теологами постулюється, що для людини природно бути чимось подібним до ангела. Також внаслідок ідеалістичного романтизованого уявлення про людину виникає така риса сучасної православної теології як радикальний пацифізм. Ідеалістичними є уявлення про церковні спільноти, про їх силу змінювати суспільство через діяльність, вільну від співпраці з державою. Перебільшення можливостей людського розуму бачимо і у теології

науки, яка пропонує на світ дивитися як на місце тотального втілення Бога, що має відкритися у майбутньому. Український богослов виступає за необхідність додавання реалізму, визнання наукової картини світу. Так само Ю.Чорноморець визнає правильність пацифізму та соціального реформізму, але підкреслює, що часом цей пацифізм має бути обмежений, якщо існують загрози самому існуванню людяності, як то маємо під час російсько-української війни. А реформізм має бути доповнений утвердженням правового примусу в соціумі, що теж має спиратися на визнання пріоритету прав людини. Ю.Чорноморець також виділяє парадоксальну рису сучасної православної теології – поєднання універсального розуміння відповідальності з локальним розумінням покликання. Методологічна основа такої позиції мислиться як подолання традиційної схеми симфонії світської та церковної влад над суспільством. Церква для сучасної православної теології – не одна з двох владних ієрархій, а спільнота особистостей та спільнота спільнот. Якщо намагатися характеризувати православне богослов'я початку XXI століття, то Ю.Чорноморець визначає його як постекзистенційний персоналізм. Як філософ Ю.Чорноморець однаково успішно мислить у межах класичної європейської раціональності в дусі Канта і сучасної постметафізичної феноменології. Як богослов Ю.Чорноморець визнає правильною позицію після-постмодерну не лише через історіософську оцінку сьогодення як завершення постмодерну, а й через оцінку модерну і постмодерну як утопічних світоглядних установок, яким пост-постмодерн християнського світогляду сьогодення має протистояти як реалізм

Восьмий розділ «Пошук шляхів до єднання в сучасному українському православному богослов'ї» аналізує богословські засади подолання конфліктів на основі врахування досягнень сучасної української теоретичної і практичної теології.

У підрозділі 4.1. «Мирні ініціативи подолання кризи: світовий та український досвід» встановлено, що в Україні, яка завжди характеризувалася найвищим рівнем релігійної толерантності, конфлікт в межах християнства є темою, яка вивчається та обговорюється на різних рівнях – богословському, філософському, релігієзнавчому, державному тощо. Важливі пропозиції щодо релігійного примирення висловлювались богословами і в межах концепції «відкритого православ'я». Важливим рухом до примирення, який зародився ще в 2017 році, є Стратегія участі Церков і релігійних організацій у миробудуванні «Україна – наш спільний дім». Важливими пунктами зазначеної Стратегії є необхідність популяризувати культуру взаємоповаги, мирного співжиття в багатоманітності мов, національностей, релігій, шанування гідності і прав іншої людини, незалежно від поглядів і будь-яких відмінностей; виховувати високі моральні цінності, засновані на релігійному вченні. Важливою подією, направленою на примирення та порозуміння була зустріч представників низового духовенства УПЦ та ПЦУ в липні 2022 року. За результатами цієї зустрічі було оприлюднено Декларацію порозуміння. Завдання об'єднання православних вірян, незалежно від їхньої приналежності чи то до УПЦ МП, ПЦУ та інших Помісних Церков, ставить перед собою ново створена громадська організація «Софійське братство», яке має на меті сприяти міжцерковному діалогу з метою досягнення єдності православ'я в Україні. Головним завданням українського православ'я сьогодні є спільний з державою та

громадськими рухами пошук шляхів примирення, прагнення до єдності та мирного і толерантного співжиття.

У підрозділі 4.2. «Українське православ'я в умовах війни» з'ясовано, що після повномасштабної російської агресії зусилля пошуку виходу з церковної кризи в Україні були значно ускладнені. Війна виступила каталізатором загострення суперечностей, що десятиліттями, якщо не століттями накопичувалися, але приховувалися. Між православними конфесіями в Україні ми спостерігаємо суттєве посилення протистояння, використання риторики та дій, які призводять до посилення напруги. Загострення перебігу конфлікту викликане відмінністю реакції обох церков на російську агресію. Виявлено, що в православ'ї не існує такого теологічного дискурсу чи політичної мови, які б дозволили уникати конфліктів, реагувати на виклики війни та мати узгоджені рішення. Православні конфесії загалом згуртовано відгукнулися на російську агресію, проте очікуваної єдності між православними не відбулося. Кожна юрисдикція звинуватила протилежну сторону в спричиненні війни. В умовах війни православні конфесії сформували різні церковно-політичні наративи, зумовлені як внутрішніми інтересами, так і політичними й суспільними факторами. Позиції УПЦ та ПЦУ є наративними і мають бути проаналізовані саме як конфлікт наративів. Цей конфлікт породив активне публічне протистояння в медіа-просторі між керівництвом та вірними УПЦ та ПЦУ та спричинив відповідну реакцію громадянського суспільства, яке очікувало на зміни і єднання православних. Пошук виходу з української церковної кризи є важливим завданням перед суспільством, державою, світовим та українським православ'ям.

У підрозділі 4.3. «Публічні медіа-дискурси основних учасників української церковної кризи в період повномасштабної війни» у результаті аналізу основних висловлень акторів церковної кризи в Україні було виявлено богословський, політичний, державницький, мас-медійний типи дискурсів, які здійснюють активне конструювання в медіа площині власних наративних стратегій, що відображають інтереси певних акторів, структур та суспільних груп. При цьому вони використовують власні мови, які не завжди зрозумілі чи прийнятні іншими, а пересічними громадянами різноголосся дискурсів сприймається як їх зіткнення. Учасниками кризи і носіями дискурсів є: УПЦ та ПЦУ, Вселенський патріархат та РПЦ, міжнародні та українські експерти, державні органи та популярні медіа. Нам вдалося виявити, що наративи учасників утворюють пари, які є дзеркальними комбінаціями достатньо полярних дискурсів. Так, авторитарний і політизованим дискурс патр. Московського Кирила, що проводить церковно-політичну пропаганду наративів «руського міра», радикально відрізняється від не інструменталізованого дискурсу патр. Константинопольського Варфоломія, який реалізує наративи справедливості, діалогу та співпраці. Патріотично вмотивований та ціннісно визначений дискурс митр. Київського і всієї України Епіфанія, що проводить наратив християнського патріотизму та військового опору зовнішнім ворогам, протистоїть позірно аполітичному дискурсу митр. Київського і всієї України Онуфрія, який поширює наратив єдності всіх громадян України і пасивного прийняття російської агресії. Дзеркально орієнтованими, полярними й вкрай

емоційними є апологетичні дискурси речників УПЦ та ПЦУ, які просувають наративи, приховано спрямовані на захист інтересів власних структур та нейтралізації конкурентів. Поряд з цим в церкві існує самокритичний християнський дискурс братньої любові, артикульований представниками групи за єднання Церкви. Також виявлено, що контекстний, релігійно-теологічний і зорієнтований на захист національної безпеки дискурс українських експертів, поляризується з описовим дискурсом представників міжнародної експертизи, що опирається на формальний принцип захисту прав і свобод релігійних громад і залишається поза контекстом війни. У свою чергу, контекстний і формалізований дискурс ДЕСС та правоохоронних органів, що враховує інтереси держави та позицію всіх акторів, певним чином відповідає поляризованому, емоційно загостреному дискурсу популярних мас-медіа, які так само виходять з наративу захисту інтересів і територіальної цілісності України. При цьому, масова свідомість українців є місцем перетину і конфлікту наративів акторів, які в більшості займають проукраїнську публічну позицію. Також вдалося встановити, що суспільство і держава перебувають у процесі активної трансформації, тоді як кожна Церква уникає змін і воліє зберегти свої інтереси, що не сприяє вирішенню церковної кризи в українському суспільстві. Вирішення церковної кризи ми бачимо в активній співпраці всіх акторів в межах цінностей громадянського суспільства.

У підрозділі 4.4. «Аналіз дискурсивних стратегій учасників церковної кризи» було виявлено і проаналізовано три стратегії учасників церковної кризи. Стратегія УПЦ неоднорідна. Було виявлено, що не всі представники УПЦ є носіями ідеології «русского міра» РПЦ, значна частина низового священства та вірян не сповідують цих наративів. У ситуації з керівництвом УПЦ ми зустрічаємося з феноменом стійкої консервативної, корпоративної свідомості, з страхом втратити свою символічну, сакральну владу, з небажанням і неможливістю при існуючому керівництві змінювати церковну структуру, йти на діалог з ПЦУ, з небажанням реформувати і осучаснювати церкву. Стратегія ПЦУ спрямована на руйнацію символічної влади УПЦ, на захист канонічної рівності у Вселенській церкві та посиленні символічної влади в Україні. ПЦУ намагається примусити УПЦ до публічного рівноправного діалогу, офіційного розірвання стосунків з РПЦ, і тим самим послабити її легітимність і ввести вирішення церковного питання в Україні в межі інтерпретації канонів, які пропонує Константинополь. Стратегія держави в тому, щоб залагодити конфлікт, без офіційної згоди УПЦ неможливо. Також вдалося встановити, що суспільство і держава перебувають у процесі активної трансформації, тоді як кожна Церква уникає змін і воліє зберегти свої інтереси, що не сприяє вирішенню церковної кризи в українському суспільстві. Вирішення церковної кризи ми бачимо в активній співпраці всіх акторів в межах цінностей громадянського суспільства.

У підрозділі 4.5. «Конфлікт наративів в українському православ'ї: фактори, що об'єднують і роз'єднують» вдалося встановити, що відмінності наративів УПЦ та ПЦУ породжені певною мірою конфліктом інтересів структур, відмінністю попередніх історій їх формування. Для обґрунтування свого права на владу ПЦУ виходить з того, що єдиним джерелом легітимації є Вселенський патріархат, тоді як

УПЦ свою легітимність отримала від РПЦ і її підтвердження від Фанару не потребує. Основою різниці наративів двох конфесій є відмінне поєднання канонічного та національного факторів. Базовий політичний наратив ПЦУ полягає в тому, що Україна є самостійною політичною нацією та незалежною державою, що виникає через відокремлення від «російського/радянського народу» та російської імперської держави. Базовий політичний міф УПЦ інший – українці складають «єдиний православний народ з росіянами та білорусами», які історично і містично складають «єдину Церкву». Подібний дискурс УПЦ перестав відповідати громадянському й державно-політичному контексту України і суспільство перестало його розуміти. Більшість православних визнають себе належними саме до української Церкви, що може слугувати перспективним фактором єднання в майбутньому; полярно розділяють прихильників обох церков шляхи досягнення канонічної автокефалії.

У підрозділі 4.6. «Сценарії примирення православних в Україні» перспектива єдності в умовах війни та після неї наразі виглядає досить песимістично. Насьогодні є великі сумніви, що обидві конфесії здатні визнати взаємну рівну легітимність. Без зовнішнього авторитетного православного арбітражу, вони не зможуть узгодити процедуру співпраці між собою. Не сприяє об'єднанню й те, що обидві юрисдикції мають достатньо стійкі канонічні підстави вважати себе легітимними, тому юрисдикційно православні не потребують об'єднання. Суспільна дискусія щодо пошуку шляхів виходу з конфліктної ситуації пропонує сценарії об'єднання двох юрисдикцій в єдину православну Церкву України, але вони містять потенційну загрозу перетворення православ'я на суто національний проєкт. Інший сценарій – залишити дві церкви паралельними канонічними структурами, які будуть мирно співіснувати в єдиному політичному просторі України, але він передбачає взаємне визнання конфесій як в рівній мірі канонічних. Третій сценарій робить акцент не на формальній єдності, а на необхідності якісних змін української церкви зсередини. В перспективі в досягненні єдності між православними і подоланні розбіжностей основний акцент має бути зроблений на діалозі мирян, священників та богословів від обох юрисдикцій. Важливою умовою реалізації співпраці та послаблення між православних конфліктів є співпраця в умовах взаємодії з громадянським суспільством.

ВИСНОВКИ

В дисертації здійснено комплексний філософсько-релігієзнавчий і богословський аналіз основних ідей та концепцій сучасної української теоретичної і практичної православної теології у її вираженості в творах найбільш видатних представників початку ХХІ століття в контексті розвитку світової християнської думки сьогодення.

Православна теологія поч. ХХІ ст. виникає і розвивається у полеміці з головними ідеями неопатристики. Ідеї «неопатристичного синтезу» та «повернення до Отців» були висловлені Г. Флоровським та В. Лоським, як альтернативний новаторський ортодоксальний проєкт модернізації православного богослов'я.

«Християнський еллінізм» стає для Флоровського ідеалом та найбільш адекватною формою православного мислення, який має позбавити «псевдоморфози» православ'я в яке воно потрапило в результаті знайомства із Заходом і привело до небезпечних викривлень візантійського християнства. Внутрішньо суперечливий концепт «неопатристичного екзистенціалізму» Лоського під впливом філософії екзистенціалізму та антизахідного сентименту, здійснив редукцію усього Передання до лінії Псевдо-Діонісія та Григорія Палами. Представник неопатристики Д. Станілоає стверджує, що усе природне є вказівником та шляхом до досягнення довершеної форми знання – особистісної єдності Бога і людини, в той час як дискурсивне мислення стає проміжним етапом на цьому шляху. Х. Яннарас використовує гайдеггерівську критику «онто-теології», щоб показати занепад та інтелектуальну неспроможність західної метафізики, яка була редукована до «апофатики сутності», забувши апофатичну теологію Псевдо-Діонісія Ареопагіта, яка нібито зберегла «апофатику особистості». Здатність особистості вільно долати вплив своєї природи та набути повноту буття в спілкуванні з іншими особистостями робить позицію Зізіуласа православним варіантом екзистенціалізму, що суперечить традиційному персоналізму патристики. Суперечливість позиції Х. Яннараса та І. Зізіуласа полягає в тому, що вони синтезують гайдеггерівську критику класичної та середньовічної західної філософії з неадекватно проінтерпретованою позицією патристики, що породжує радикально антизахідний проєкт вмотивований прагненням обґрунтувати православ'я як антикатолицизм. Православна теологія поч. ХХІ ст. долає консерватизм та ізоляціонізм неопатристичної теології ХХ століття. Значна кількість сучасних православних теологів (Д.Б. Гарт, К. Говорун, П. Калаїцидіс, І. Манузакіс, А. Папаніколау, О. Філоненко) відмовилися від засад неопатристичної теології і почали працювати як представники постнеопатристики. Вони демонструють екуменічну відкритість до інших християнських традицій, зближення з наробками західних теологів, глибоке залучення здобутків сучасної філософії. Сучасні православні постнеопатристичні теології демонструють творче методологічне різноманіття.

Загальними рисами сучасного українського православного богослов'я є зростання світоглядного універсалізму, поворот до «відкритого православ'я», провідна роль антропологічної проблематики та перехід до постметафізичного методологічного інструментарію теологічного мислення, залучення до своїх досліджень філософські методи. За інституційною ознакою в Україні можна виділити інституційну теологію – духовних шкіл, університетів та дослідницьких центрів та неінституційну теологію – персональних синтезів та духовних прозрінь. За наявними завданнями та методологічними інструментами, важливо відрізнити конфесійну та надконфесійну (постконфесійну) теологію. В українському православному богословському дискурсі розрізняються теології «відкритого» та «закритого» типів. Антропологічний поворот в межах теології відкритого типу української теології став можливим завдяки поверненню до праць Святих Отців та зверненню до сучасних постметафізичних філософій. В роботах українських богословів набули осмислення ідеї богослов'я Іншого, феномен Дару, вдячності, відповіді, Любові та євхаристійної антропології. Богослов'я спілкування як пошуку-

відкриття Іншого стає тим теоестетичним шляхом, на який скеровує євхаристійна антропологія.

Сучасні українські богослови розширюють межі богословської методології, залучаючи до своїх досліджень філософські методи, що, з одного боку вказує на залучення українських богословів до західних тенденції розвитку сучасної теології, а з іншого боку, на високу культуру мислення, яка є запорукою протистояння фундаменталізму та гарантією розвитку богослов'я.

Деякі сучасні православні автори повертаються до логіки патристичної системи трьох теологій з їх трьома теоріями богознання. В той же час сучасна православна теологія схиляється до постмодерного висновку про стирання меж між релігійним та секулярним, сакральним та профанним, раціональним та фідеїстичним тощо. Ю. Чорноморець здійснив власну інтерпретацію богословської методології в межах аналізу візантійського неоплатонізму в багатоманітності його історичних форм. Г. Христокін виявив методології теорій теогносії представників неопатристики: інтуїтивізму, феноменології, екзистенціалізму та герменевтики, а також повертається до гносеології емпіризму. Він запропонував застосувати одразу декілька «класифікацій методологій християнської теології: неметафізичні, метафізичні та постметафізичні; домодерні, модерні та постмодерні; докласичні, класичні, некласичні та постнекласичні методології. Окремо, К. Говорун через феноменологічний аналіз самосвідомості церкви та через аналітичний аналіз елементів її природи представляє підхід за яким структури церкви не є частиною її природи, а є результатом умовних домовленостей ієрархів заради зручностей управління церквою. О. Філоненко виступає яскравим представником постметафізичної традиції в православній теології, репрезентує в Україні теологію діалогу та євхаристійного спілкування. Ми вважаємо, що нарративний та дискурсивний аналіз теології є перспективним кроком в осмисленні української теології. Зрештою пропонуємо розмежувати три типи дискурсів, якими можна аналізувати теологію – нарративний, нарративно-критичний та аналітично-рефлексивний.

Православна теологія початку ХХІ століття формує оригінальні богословські синтети в межах постнеопатристики. Зокрема, Д. Гарт повністю відкидає антизахідний сентимент минулих поколінь православних теологів та широко використовує як східнохристиянські, так і західнохристиянські джерела як складові єдиної християнської традиції. В проєкті Д. Гарта, який наслідує установки «Радикальної Ортодоксії», теологія вступає в сучасний філософський ландшафт як самостійний суб'єкт, який не просто сприймає «мови світу», але послідовно та безкомпромісно висуває свій власний нарратив, що центрований на любовній жертві Христа, любовних тринітарних відносинах, які задають горизонт історії про відносини Творця та творіння, дарообміну, свідництва тощо. Теологія Д. Гарта виводить православну думку на рівень, на якому долаються обмеження та катастрофічні хиби неопатристичного синтезу, що стає яскравим свідцтвом переходу православної теології в стан «постнеопатристики».

У своєму проєкті постметафізичної теології Джон Пантелеймон Мануссакіс прямо продовжує лінію досліджень сучасної постфеноменології, представлені

проектами Е. Левінаса, М. Мерло-Понті, М. Анрі, Ж.-Л. Марйона, Р. Керні та інших. У постметафізичній «теологічній естетиці» Дж. Мануссакіса межа між суто теологічною складовою та філософською повністю зникає. В теоестетиці Мануссакіса утверджується можливість не-метафізичної філософської та теологічної мови про Бога. Дж. Манусакіс просуває проєкт «четвертої редукції», що значною мірою, розбудовується в межах пост-левінасівської думки. Метод «четвертої редукції» Дж. Мануссакіс застосовує у відношенні до «зору» як першого типу чуттєвого досвіду, і цим самим робить крок до «сенсуалістської» спрямованості проєкту постметафізичної теологічної естетики. Дж. Мануссакіс визначним для феноменологічного розуміння робить слух, який є найбільш контр-інтенціональним відчуттям. Третім відчуттям у якому відбувається зближення з Іншим є дотик, і насамперед ласка стає свідомством визнання інакшості Іншого, глибини цієї інакшості, її трансцендентності. Описаний метод теології Дж. Мануссакіса можна позначити як постмодерний містеріальний містико-сенсуалістичний емпіризм.

П. Каліїцидіс доводить, що політична теологія цезарепапізму доби Візантії вступає в пряме протиріччя з засадничими принципами та доктринами православної теології. Дотримання традиції візантинізму та потрапляння православних церковних інституцій в «пастку» етноцентризму та філетизму є основними причинами кризи православної політичної теології. На думку грецького теолога, християнська громада як есхатологічна спільнота має бути спрямована на служіння («дияконію») та трансформацію як суспільства, так і усього космосу, а не на утвердження політичної сили в межах певного історичного та культурного контексту. Церква фундаментально спрямована на майбутнє як «місце» з якого християни очікують Царство Небесне. Етика християнства анархічна та есхатологічна, тому втручання Церкви в владу та державу є її викривленням. Лінію ствердження анархічності як прямого наслідку християнської есхатології продовжує сучасний православний теолог Давор Джалто. Для нього, Ідеальним суспільством, з християнської точки зору, може бути лише Царство Боже, тому не можна будувати богословські наративи, які прославляють чи виправдовують будь-який суспільний лад чи ідеологію як ідеальні чи «християнські».

А. Папаніколау напряду поєднує традиційний дискурс православної теології та сучасну модель ліберальної демократії. Теоретично-теологічною основою політичного проєкту А. Папаніколау стала теза про те, що людина створена для бого-людського спілкування – обоження (theosis) та евхаристична теологія І. Зізіуласа. У вченні про Трійцю закладена реляційна онтологія тринітарної особистості, з якої Папаніколау виводить свою політичну теологію. Політику богослов розглядає як взаємодію з ближнім/чужим, вона є однією з багатьох практик у подвижництві боголюдського спілкування. Аскетична практика любові до ближнього, яка є конститутивною для християнської політики, ні в якому разі не має ставати спробою затвердження християнської Церкви як однієї з політичних сил, що посягає на встановлення свого особливого авторитету. Прийняття інакшості чи навіть радикальної інакшості є головною складовою аскетичної політичної практики. Сучасним політичним ладом, який відповідає евхаристичній еклезіології є

ліберальна демократія. Сама логіка євхаристійної еклезіології вимагає існування ліберально-демократичної держави, яка за визначенням є інституцією, відмінною від Церкви. Це не означає те, що ліберальна демократія є єдиною можливою умовою для бого-людського спілкування, але лише те, що якщо бого-людське спілкування як спілкування засноване на свободі людської відповіді, то і християнська політика має максимально сприяти такій державі, що створює максимально можливі умови для такої свободи вибору та свободи відповіді. Церква покликана до реального здійснення захисту та поваги прав людини, які знаходять свій ґрунт в тринітарній перихорезі Отця, Сина та Святого Духа.

Філоненко одним з перших в українській теології, розвиває євхаристійну теологію спілкування, яку він бачить як альтернативу до існуючих в православному богослов'ї парадигм софіології та неопатристики. Важливими компонентами і джерелами теології Філоненка є євхаристійна парадигма теології спілкування І. Зізіуласа, а також версії теології спілкування Антонія Сурозького, матері Марії Скобцової, О. Шмемана та С. Аверінцева. Методологічною основою теології євхаристійного спілкування стає філософія Іншого Е. Левінаса, теологія дару Ж.Л. Маріона. Окреслена нова парадигма православної теології постає не просто сучасною альтернативою до неопатристики, але й претендує на статус генетично «першої теології» від якої потім виникають усі спекулятивні теології чи доктрини. Загублена в чисельних філософських «смертях» ХХ століття людина відновлюється в зустрічі з Іншим, а через нього сама із собою. Філоненко називає умови, на засадах яких можливий розвиток сучасного богослов'я. Воно повинно бути: реалістичним, уважним до реальності та форм її присутності, серед яких зустріч з Іншим є епіфанічною подією, яка породжує саме богословське мислення; антропологічним, зверненим до продумування шляхів суб'єктивації через пошуки нової людяності, що виявляється у зустрічі зі Священним; пасхальним, визначеним питанням про інше начало людяності, що воскресає, поза практиками модерну і постмодерну.

Православна ре-ортодоксія В. Рубського є перш за все оригінальною методологічною позицією, оскільки цей богослов є прихильником методологічного плюралізму і намагається в своїй теології піднятися над бінарними опозиціями і зайняти в теології критичну, іронічну метапозицію, користуючись інструментами постмодернізму. Рубський проповідує радикальну ре-інтерпретацію ортодоксії, що дає йому змогу здійснювати аналіз історичних форм православ'я, виявляти репресивний апарат існуючих мов православ'я та здобути новий погляд на Бога, Христа, Біблію, воскресіння, одкровення, духовне життя, чернецтво, церковну ієрархію, політизацію релігії тощо. На думку Рубського, буття Бога є для нас непевним і не гарантованим. Його не можна зрозуміти, вхопити, на нього не можна вказати, зафіксувати, проговорити, і коли ми його позначаємо, то втрачаємо гарантію його присутності. Рубський вірно застерігає не ототожнювати Бога з культурними, ментальними символами, які людство створило для розмови про нього. Бог за межами всього, він є тим, що не можна сконструювати, він не може бути обмеженим ніякими визначеннями, значеннями та уявленнями. Саме тому Рубський деконструє православну Традицію, догматику та зміст Писання як теопоетичні форми мови про Бога, історичні конструкти, які необхідно радикально

переосмислити. Рубський розвиває радикальну постмодерну герменевтику віри та деконструкції Традиції, яка приводить його до протестантизації православ'я.

Виявлено, що К.Говорун вписує еклезіологію в сучасні світові філософські тренди, і тим самим створює православну еклезіологію нового покоління. Неспроможність здійснити перевідкриття засадничих понять еклезіології породжує панування в церкві своєрідних ідеологій – ієрархізму, інституціоналізму, еклезіоцентризму, юридизму тощо, які, по суті, є віртуальними утвореннями, уявними симулякрами. Власне завдання Говорун бачить у описі церкви інструментами феноменології та постструктуралізму, які допомагають в розробці своєрідної «мови звільнення», що має привести структури церкви у відповідність до місії та природи церкви.

К. Говорун пропонує послідовну політичну теологію, завдання якої критично осмислювати проблеми сучасності, формувати інструментарій для аналізу як сучасних тоталітарних ідеологій й політичних релігій так і різних форм «неортодоксальних ортодоксій» - націоналізму, антисемітизму, фундаменталізму.. Говорун розглядає усі політичні ідеології як викривлення чи видозміни теологій. Особливої критики зазнає теорія симфонії, запропонована Євсевієм Кесарійським, яка є прикладом політичної ортодоксії, що залишила негативні наслідки в історії. Релігійно-політична теологія РПЦ демонструє трансформацію православ'я в політичну релігію, що має всі ознаки захворювання: антимодернізм, консерватизм, що став фундаменталізмом та цивілізаційно-імперський націоналізм. Говорун здійснює аналіз ідеології «руського міра» РПЦ як квазі-теологію і одночасно політичну ідеологію.

Ю.Чорноморець підтвердив на основі аналізу східно-патристичного вчення про Бога і створене суще наявність у грецьких святих отців універсальної онтологічної системи, яка вдало виражала поміркований християнський персоналізм. Фактично богослов здійснив патристичний синтез, який міг би стати основою для можливого неопатристичного синтезу, що реалізував би ідеї Г.Флоровського. Висновок Чорноморця, що мислителі грецької патристики змогли сформувати богословсько-філософську мову для християнського світогляду з його персоналістичним розуміння Бога та людини, цінуванням не лише загального, а й індивідуального.

Ю.Чорноморець різко критикує ті модернізаційні інтерпретації патристичних уявлень про людину, які приписують давнім авторам постулати сучасного екзистенціалізму. Антропологія східної патристики є поєднанням ідеалізму та реалізму, а не поєднанням платонізму з екзистенціалізмом. Український богослов і філософ детально аналізує візантійський неоплатонізм, потенціал мови якого в тому, що ця мова виявилася здатною виражати як есенціалістичну онто-теологію, так і динамічну метафізику Буття і навіть постметафізичну апофатичну теологію Надбуттєвого Діяча.

Уявлення Чорноморця зазнали певної еволюції, він переосмислює своє ставлення до неопатристики як взірця для православної теології і починає працювати в межах парадигми постнеопатристики. Він констатує, що теології модерну і постмодерну фактично зруйновані, а сучасні богослови намагаються побудувати теологію після постмодерну. Це нове начало має бути

постметафізичним за методологією, а тому пріоритет має феноменологія та герменевтика з їх методологічним інструментарієм, який точно відірвався від метафізичних установок модерного мислення. Ю.Чорноморець пояснює основну методологічну установку православної теології сьогодення через порівняння з методологією класичної ортодоксії каппадокійців. Український богослов виступає за необхідність додавання реалізму, визнання наукової картини світу. Так само Ю.Чорноморець визнає правильність пацифізму та соціального реформізму, але підкреслює, що часом цей пацифізм має бути обмежений, якщо існують загрози самому існуванню людяності. А реформізм має бути доповнений утвердженням правового примусу в соціумі, що теж має спиратися на визнання пріоритету прав людини. Церква для сучасної православної теології – не одна з двох владних ієрархій, а спільнота особистостей та спільнота спільнот. Православне богослов'я початку XXI століття Ю.Чорноморець визначає як постекзистенційний персоналізм. Він визнає правильною позицію після-постмодерну не лише через історіософську оцінку сьогодення як завершення постмодерну, а й через оцінку модерну і постмодерну як утопічних світоглядних установок, яким пост-постмодерн християнського світогляду сьогодення має протистояти як реалізм

Важливим рухом до примирення, який зародився ще в 2017 році, є Стратегія участі Церков і релігійних організацій у миробудуванні «Україна – наш спільний дім». Важливими пунктами зазначеної Стратегії є необхідність популяризувати культуру взаємоповаги, мирного співжиття в багатоманітності мов, національностей, релігій, шанування гідності і прав іншої людини, незалежно від поглядів і будь-яких відмінностей; виховувати високі моральні цінності, засновані на релігійному вченні. Завдання об'єднання православних вірян, незалежно від їхньої приналежності чи то до УПЦ МП, ПЦУ та інших Помісних Церков, ставить перед собою ново створена громадська організація «Софійське братство», яке має на меті сприяти міжцерковному діалогу з метою досягнення єдності православ'я в Україні.

З'ясовано, що після повномасштабної російської агресії між православними конфесіями в Україні відбувається суттєве посилення протистояння, використання риторики та дій, які призводять до посилення напруги. Загострення перебігу конфлікту викликане відмінністю реакції обох церков на російську агресію. Кожна юрисдикція звинуватила протилежну сторону в спричиненні війни. Виявлено, що в православ'ї не існує такого теологічного дискурсу чи політичної мови, які б дозволили уникати конфліктів, реагувати на виклики війни та мати узгоджені рішення. Православні конфесії сформували різні церковно-політичні наративи, зумовлені як внутрішніми інтересами, так і політичними й суспільними факторами. Пошук виходу з української церковної кризи є важливим завданням перед суспільством, державою, світовим та українським православ'ям.

У результаті аналізу основних висловлень акторів церковної кризи в Україні було виявлено богословський, політичний, державницький, мас-медійний типи дискурсів, які здійснюють активне конструювання в медіа площині власних наративних стратегій, що відображають інтереси певних акторів, структур та суспільних груп. Учасниками кризи і носіями дискурсів є: УПЦ та ПЦУ,

Вселенський патріархат та РПЦ, міжнародні та українські експерти, державні органи та популярні медіа. Вдалося виявити, що наративи учасників утворюють пари, які є дзеркальними комбінаціями достатньо полярних дискурсів. Так, авторитарний і політично-пропагандистський дискурс патр. Московського Кирила радикально відрізняється від не інструменталізованого дискурсу діалогу та співпраці патр. Константинопольського Варфоломія. Патріотично вмотивований та ціннісно визначений дискурс митр. Київського і всієї України Епіфанія протистоїть позірно аполітичному дискурсу митр. Київського і всієї України Онуфрія. Дзеркально орієнтованими, полярними, вкрай емоційними та конфліктними є апологетичні дискурси речників УПЦ та ПЦУ. Поряд з цим існує самокритичний християнський дискурс братньої любові, артикульований представниками групи за єднання Церкви. Також виявлено, що контекстний, релігієзнавчо-теологічний дискурс українських експертів, поляризується з описовим дискурсом представників міжнародної експертизи. У свою чергу, державницький, контекстний і формалізований дискурс ДЕСС та правоохоронних органів, певним чином відповідає поляризованому, емоційно загостреному дискурсу популярних мас-медіа. Також вдалося встановити, що суспільство і держава перебувають у процесі активної трансформації, тоді як кожна Церква уникає змін і воліє зберегти свої інтереси, що не сприяє вирішенню церковної кризи в українському суспільстві. Вирішення церковної кризи ми бачимо в активній співпраці всіх акторів в межах цінностей громадянського суспільства.

Виявлено і проаналізовано три стратегії учасників церковної кризи. Стратегія УПЦ полягає у захисті власних корпоративних інтересів, прагнення відстояти власну автономію шляхом максимального дистанціювання від РПЦ та діалогу та єднання з ПЦУ. Стратегія ПЦУ спрямована на руйнацію символічної влади УПЦ, на захист канонічної рівності у Вселенській церкві та посиленні символічної влади в Україні. ПЦУ намагається примусити УПЦ до публічного рівноправного діалогу, офіційного розірвання стосунків з РПЦ, і тим самим послабити її легітимність і ввести вирішення церковного питання в Україні в межі інтерпретації канонів, які пропонує Константинополь. Стратегія держави в тому, щоб залагодити конфлікт, примусити учасників до діалогу, використовуючи державні інструменти.

Вдалося встановити, що відмінності наративів УПЦ та ПЦУ породжені певною мірою конфліктом інтересів структур, відмінністю попередніх історій їх формування. Єдиним джерелом легітимації для ПЦУ є Вселенський патріархат, тоді як УПЦ свою легітимність отримала від РПЦ і її підтвердження від Фанару не потребує. Основою різниці наративів двох конфесій є відмінне поєднання канонічного та національного факторів. Базовий політичний наратив ПЦУ полягає в тому, що Україна є самостійною політичною нацією та незалежною державою, що виникає через відокремлення від «російського/радянського народу» та російської імперської держави. Базовий політичний міф УПЦ інший – українці складають «єдиний православний народ з росіянами та білорусами», які історично і містично складають «єдину Церкву». Подібний дискурс УПЦ перестав відповідати громадянському й державно-політичному контексту України і суспільство перестало його розуміти. Більшість православних визнають себе належними саме до

української Церкви, що може слугувати перспективним фактором єднання в майбутньому; полярно розділяють прихильників обох церков шляхи досягнення канонічної автокефалії.

Перспектива єдності в умовах війни та після неї наразі виглядає досить песимістично. На сьогодні є великі сумніви, що обидві конфесії здатні визнати взаємну рівну легітимність. Без зовнішнього авторитетного православного арбітражу, вони не зможуть узгодити процедуру співпраці між собою. Не сприяє об'єднанню й те, що обидві юрисдикції мають достатньо стійкі канонічні підстави вважати себе легітимними, тому вони внутрішньо не потребують об'єднання. Перший сценарій - об'єднання двох юрисдикцій в єдину православну Церкву України. Інший сценарій – залишити дві церкви паралельними канонічними структурами, які будуть мирно співіснувати в єдиному політичному просторі України, але він передбачає взаємне визнання конфесій як в рівній мірі канонічних. Третій сценарій робить акцент не на формальній єдності, а на необхідності якісних змін української церкви зсередини. В перспективі в досягненні єдності між православними і подоланні розбіжностей основний акцент має бути зроблений на діалозі мирян, священників та богословів від обох юрисдикцій в умовах взаємодії з громадянським суспільством.

СПИСОК ПРАЦЬ, ОПУБЛІКОВАНИХ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

У журналах категорії А (що індексуються у Scopus / Web of Science):

- 1.Khrystokin, H.; Lozovytskyi, V. Reform of Orthodoxy: Current Challenges and Tasks. *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe*: Vol. 43: Iss. 8 (2023), Article 2. DOI: <https://doi.org/10.55221/2693-2148.2467>
- 2.Khrystokin, H.; Lozovytskyi, V. The Orthodox Theology of Modernity: Problem Statement and Prospective Tasks. *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe*: Vol. 43: Iss. 9 (2023), Article 3. DOI: <https://doi.org/10.55221/2693-2148.2474>
- 3.Khrystokin, H.; Lozovytskyi, V.; Tsapyuk, M. Postsecular Strategies of Interaction Between Theology and Philosophy. *Synesis*, v. 16, n. 1, 2024, Universidade Catylica de Petrypolis, Rio de Janeiro, Brasil. ISSN 1984-6754Pp. 133 – 157.
- 4.Khrystokin, H.; Lozovytskyi, V. Analysis of Public Media Discourses of the Main Actors of the Church Crisis in Ukraine. *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe*: Vol. 44: Iss. 1 (2024), Article 4. Pp. 49-80. DOI: <https://doi.org/10.55221/2693-2229.2480>
- 5.Havryliuk, T.; Chornomorets, Y.; Lozovytskyi, V. Orthodoxy in Ukraine: Strategies of Reconciliation. *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe*: Vol. 44: Iss. 2 (2024), Article 4. Pp. 31 – 44. DOI: <https://doi.org/10.55221/2693-2229.2491> Available at: <https://digitalcommons.georgefox.edu/ree/vol44/iss2/4>
- 6.Khrystokin, H.; Lozovytskyi, V. The Conflict Of Orthodox Narratives In Ukrainian Society: Searching For A Methodology To Analyze The Religious Crisis. *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe*: Vol. 44: Iss. 3 (2024), Article 3. Pp. 13 – 31. DOI:

<https://doi.org/10.55221/2693-2229.2494>

Available at: <https://digitalcommons.georgefox.edu/ree/vol44/iss3/3>

У фахових журналах категорії Б:

7. Лозовицький В. «Теоестетика як спосіб вираження ідей теодицеї в інтуїціях сучасних українських православних богословів». *Волинський благовісник*. № 10, 2022. С. 47-65. DOI: <http://doi.org/10.33209/2519-4348-2707-9627-2022-10-113>

8. Лозовицький В. Загублена та віднайдена людина в богословських пошуках сучасного українського Православ'я. *Труди Київської Духовної Академії*: науковий збірник КПБА. К., 2022. №22 (194). 367 с. С. 132-142. DOI: 10.35332/2411-4677.2022.22.9

9. Лозовицький, В. Антропологічні перспективи концепції «відкритого Православ'я». *Людинознавчі студії: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка*. Серія «Філософія». 2023. № 46, 96–110, doi: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.46.6>

10. Лозовицький В.М. Критика соціального конструктивізму в постметафізичній теології спілкування О. Філоненка. *Освітній дискурс: збірник наукових праць*. Голов. ред. О. П. Кивлюк. Київ: ТОВ «Науково-інформаційне агентство «Наука-технології-інформація», 2023. Випуск 43 (1-3). С. 56-64. DOI 10.33930/ed.2019.5007.43(1-3)-6

11. Лозовицький В.М. Сучасна православна євхаристійна теологія спілкування Олександра Філоненка. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка*. Філософські науки. Вип. 1 (93), 2023. 134-144 с. DOI 10.35433.

12. Лозовицький В.М. Принципи «відкритого православ'я» у богослов'ї Митрополита Київського і всієї України Епіфанія. *Культурологічний альманах УДУ Драгоманова*. №4. 2023. С. 12-19. DOI <https://doi.org/10.31392/cult.alm.2023.4.2>

13. Лозовицький В. М. Православна постмодерна радикальна Теологія віри В. Рубського. *Освітній дискурс: збірник наукових праць*, 2023. №46. 10-11 С. 90-101. DOI 10.33930/ed.2019.5007.

14. Лозовицький В. М. Православна неоортодоксія та неопатристичний екзистенціалізм грецької теології кін. ХХ – поч. ХХІ ст.: український вимір. *Вісник Львівського університету*. Серія філос.-політолог. студії. 2023. Випуск 51, С. 71–81. DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.51.9>

15. Лозовицький В. М. Приєднання «неопатристики» та проект «постнеопатристики». *Людинознавчі студії: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка*. Серія «Філософія». № 47. 2023. С. 75–97. doi: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.47.5>

16. Лозовицький В. М. Сучасна православна політична теологія Пантеліса Калаїцидіса. *Humanities studies*: збірник наукових праць. Гол. ред. В. Г. Воронкова. Запоріжжя: Видавничий дім «Гельветика». 2024. Випуск 18 (95). С. 88 – 99. DOI <https://doi.org/10.32782/hst-2024-18-95-09>

- 17.Лозовицький В. М. Православна теологія ХХ ст.: в пошуку витоків української думки. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. № 44. 2023. С. 39–47. DOI <https://doi.org/10.32782/apfs.v044.2023.7>
- 18.Лозовицький В. М. Постметафізична теологічна естетика Джона Пантелеймона Мануссакіса. *«Грані» Науково-теоретичний альманах*. Т. 27, №1. 2024. С. 43 – 51. DOI: <https://doi.org/10.15421/172406>
- 19.Лозовицький В. Євхаристійна антропологія у богословських пошуках О. Філоненка. *Волинський Благовісник: богословсько-історичний науковий журнал Волинської православної богословської академії Православної Церкви України*. Луцьк: Видавництво Волинської православної богословської академії ΕΙΚΩΝ, 2023. № 11. С. 37–51. <https://doi.org/10.33209/2519-4348-2707-9627-2023-11-133>.
- 20.Лозовицький В. Теологічна естетика як важливий аспект розвитку сучасного богослов'я в Україні. *Труди Київської Духовної Академії: науковий збірник КПБА*. 2023. № 23 (195). С. 122–137. DOI: 10.35332/2411-4677.2023.23.7
- 21.Лозовицький В. М. Риторична онтологія та теоестетика Девіда Бентлі Гарта. *Вісник Національного авіаційного університету. Серія: Філософія. Культурологія*. Вип. 1 (39). К.: НАУ. 2024. С. 114–122. DOI: 10.18372/2412-2157.39.18469
- 22.Лозовицький В.М. Політична теологія Арістотеля Папаніколау. *Перспективи*. Соціально-політичний журнал ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет ім. К. Д. Ушинського». № 1. 2024. С. 166–178. DOI: <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2024.1.22>
- 23.Лозовицький В.М. Трансформації богословських поглядів митрополита Київського і всієї України Епіфанія у час війни: пошук духовної опори в кризову епоху. *Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії*. 2024. № 52. С. 153–160. DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2024.52.18>
- 24.Лозовицький В. Критика ідеології «руського міра (російського світу)» архімандритом Кирилом Говоруном у контексті його політичної теології. *Волинський Благовісник: богословсько-історичний науковий журнал Волинської православної богословської академії Православної Церкви України*. Луцьк: Видавництво Волинської православної богословської академії ΕΙΚΩΝ, 2024. №12. С. 47 – 70. <https://doi.org/10.33209/2519-4348-2707-9627-2024-12-153>.

Доповіді, тези, статті в монографіях:

- 25.Лозовицький В., Проценко П., Використання культу святих як зняряддя російської агресії супроти православного населення України. *Церква Христова: місія, традиції, сьогодення*. Колективна монографія. Упор. В. Вакін. К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2021. С. 79 – 86.
- 26.Лозовицький В. Рецепція нового соціального вчення Православної Церкви українським академічним богослів'ям та суспільством в теорії та на практиці (пошук / захист життя для світу у реаліях війни)». *Шлях до Христа через служіння ближньому*. Колективна монографія. Упор. В. Вакін. К.: «ДУХ І ЛІТЕРА», 2022. С. 34 – 53.

27. Лозовицький В. М. Антропологічні пошуки сучасного українського православ'я. *X International Scientific and Practical Conference «Current questions of modern science»*. December 28-29, 2023, Tallinn, Estonia. Pp. 81-85. ISBN 978-92-44513-82-8 DOI <https://doi.org/10.5281/zenodo.10468452>
28. Лозовицький В. М. Теоестетичний вектор розвитку сучасного православного богослов'я в Україні. *XI International Scientific and Practical Conference «The modern vector of the development of science»*, February 01 – 02, 2024, Philadelphia, USA. 173 p. Pp. 142-148. ISBN 978-92-44513-87-3 DOI <https://doi.org/10.5281/zenodo.10640471>
29. Лозовицький В. М. Сучасне православне богослов'я про потенціал використання штучного інтелекту та інших цифрових комунікаційних можливостей. Матеріали XVIII Міжнародної науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих вчених. «Молода наука Волині: пріоритети та перспективи досліджень» (14-15 травня 2024 р.). Луцьк: ВНУ ім. Лесі Українки, Вежа-Друк, 2024. С. 90-94.
30. Лозовицький В. М. Шляхи Провидіння Божого в історії Луцького кафедрального Свято-Троїцького собору (з позицій християнського провіденціалізму). *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Свято-Троїцький собор в історії Луцька та Волині: Науковий збірник: Матеріали XVII Волинської обласної наукової конференції*. Управління Волинської єпархії УПЦ КП, Волинське обласне товариство краєзнавців. Луцьк, 2005. С. 5–10.
31. Лозовицький В. М. Єдність Церкви Христової і факт існування Автокефальних Церков. *Волинський церковно-громадський форум «За єдину Помісну Православну Церкву»*. Збірник матеріалів. – Луцьк, 2007. – С. 48–50.
32. Лозовицький В. М. Почаївська Чудотворна ікона Богородиці як нескінченне джерело Божої благодаті та милосердя. *Почаївська Свято-Успенська Лавра – найбільша святиня історичної Волині*. Збірник матеріалів богословської науково-практичної конференції, присвяченої 450-річчю принесення на Волинь Почаївської чудотворної ікони Божої Матері та 350-річчю прославлення нетлінних мощей преподобного Іова Почаївського. Луцьк: 2009. С. 81–87.
33. Лозовицький В. М. В пошуках витоків та духовного приємства християнської школи (початки духовної освіти на історичній Волині). *Духовна освіта на Волині в XI – XX століттях*. Збірник матеріалів богословської науково-практичної конференції з нагоди 20-ліття відновлення Волинської Духовної семінарії в м. Луцьку. Луцьк: ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2010. С. 58 – 68.
34. Лозовицький В. М. У пошуках витоків та духовного приємства християнської школи (початки духовної освіти на історичній Волині). *Богословський вісник: збірник наукових праць*. № 5. Чернівці: Чернівецький національний університет, 2011. С. 210 – 223.
35. Лозовицький В. М. Товариство дослідників Волині як попередник Інституту дослідів Волині та Товариства «Волинь» в Канаді. *Інститут Дослідів Волині та Товариство «Волинь» у Вінніпезі (до 60 річчя заснування)*. Збірник матеріалів міжнародної науково-практичної конференції з нагоди ювілею 60-річчя заснування Інститут дослідів Волині та Товариства «Волинь» у Вінніпезі. Луцьк: ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2010. С. 55 – 65.

36. Лозовицький В. М. Навчально-виховна робота у відродженій в 90-х роках Волинській Духовній семінарії Української Православної Церкви Київського Патріархату. *Волинська Духовна семінарія (до 20-річчя відродження)*. Збірник матеріалів науково-практичної конференції з нагоди ювілею 20-річчя відродження Волинської Духовної семінарії. Луцьк: ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2010. С. 70–89.
37. Лозовицький В. М. Унікальність Пересопницького Євангелія в контексті перекладної церковно-писемної спадщини українського народу XVI ст. *Пересопницьке Євангеліє в історії Української Православної Церкви і українського народу (до 450-річчя духовно-національної святині)*. Збірник матеріалів міжнародної науково-практичної конференції присвяченої 450-річчю Пересопницької Євангелії. Луцьк: ПрАТ «Волинська обласна друкарня», 2011. С. 44 – 62.
38. Лозовицький В. М. Архієпископ Ігор (в миру Іван Симеонович Губа (21.06.1885 – 24.11.1966) – щирий патріот своєї землі, вірний служитель рідної церкви та його участь в другому відродженні УАПЦ. *Відродження Української Православної Церкви в XX ст.* Збірник матеріалів міжнародної науково-практичної конференції присвяченої 90-річчю першого та 70-річчю другого відродження Української Православної Церкви. Луцьк: ПрАТ «Волинська обласна друкарня», 2011. С. 86 – 100.
39. Лозовицький В. М. Архієпископ Ігор (в миру Іван Симеонович Губа (21.06.1885 – 24.11.1966) – щирий патріот своєї землі, вірний служитель рідної церкви та його участь в другому відродженні УАПЦ. *Ідея Помісної Православної Церкви в Україні у XX ст.: історичний, канонічний і богословський аспект*. Збірник матеріалів міжнародної науково-практичної конференції присвяченої 90-річчю першого та 70-річчю другого відродження Української Автокефальної Православної Церкви / Укр. Православна Церква, Київ. Патріархат, Рівнен. духовна семінарія. Луцьк: ПрАТ «Волинська обласна друкарня», 2011. С. 84 – 95.
40. Лозовицький В. М. Осмислення сенсу буття в богословській студії митрополита Іларіона (Івана Огієнка) «Обоження Людини – ціль людського життя». *Митрополит Іларіон (в миру професор Іван Огієнко) – видатний ієрарх Православної Церкви і будівничий Української держави*. Збірник матеріалів міжнародної науково-практичної конференції присвяченої 130-річчю з дня народження та 40-річчю упокоєння в Бозі митрополита Іларіона (Івана Огієнка). Луцьк: ПрАТ «Волинська обласна друкарня», 2012. С. 67–78.
41. Лозовицький В. М. Осмислення сенсу буття в богословській студії митрополита Іларіона (Івана Огієнка) «Обоження Людини – ціль людського життя». «Служити народу – то служити Богові!» - життєвий шлях і архіпастирське служіння митрополита Іларіона (проф. Івана Огієнка). Збірник матеріалів міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 130-річчю з дня народження та 40-річчю упокоєння в Бозі митрополита Іларіона (Івана Огієнка). – Рівне; Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2012. С. 81–91.
42. Лозовицький В. М. Святитель Кирило Турівський (бл. 1130 – після 1182 р.) та його богословсько-проповідницька спадщина. *Волинська єпархія: минуле і*

сьогодення (992 – 2012 рр.). Збірник матеріалів міжнародної науково-практичної конференції присвяченої 1020-річчю Волинської єпархії. Луцьк: ПрАТ «Волинська обласна друкарня», 2012. С. 121 – 134.

43. Лозовицький В. М. Порушення Богом встановленої природної гармонії людських сімейних стосунків в одностатевому шлюбі. *Волинський благовісник*. Богословсько-історичний науковий журнал ВПБА УПЦ КП (голова редколегії прот. Ігор Швець). № 1. Луцьк, 2013. С. 13–30.

44. Лозовицький В. М. Розкриття предвічної тайни буття Церкви в місії апостольства. *Апостольство Церкви Христової як необхідна умова виконання Її місії*. Матеріали науково-практичної конференції ВПБА УПЦ КП 19.11.2013 р. (голова оргкомітету свящ. Володимир Вакін). Луцьк, 2013. С. 47–59.

45. Лозовицький В. М., Михайловський С. Проповідь святого апостола Павла про воскресіння мертвих та загробне життя. *Апостольство Церкви Христової як необхідна умова виконання Її місії*. Матеріали науково-практичної конференції ВПБА УПЦ КП 19.11.2013 р. (голова оргкомітету свящ. Володимир Вакін). Луцьк, 2013. С. 69 – 76.

46. Лозовицький В. М. Відповідальність людини-християнина перед Богом і суспільством в часи випробувань. *Православна Церква в сучасному суспільстві: проблеми та перспективи*. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції ВПБА УПЦ КП 03.06.2014. Голова оргкомітету прот. В. Вакін). Луцьк: ЕІКΩN, 2014. С. 77–97.

47. Лозовицький В. М. Узаконення беззаконня: штрих до розуміння ідеології встановлення «руського міра» за допомогою загарбницької братовбивчої війни. *Волинський благовісник*. Богословсько-історичний науковий журнал ВПБА УПЦ КП. Голова редколегії прот. В. Вакін. № 2. Луцьк: ЕІКΩN, 2014. С. 9–24.

48. Лозовицький В. М., Сергій (Яровий), архімандрит. Виправдання вірою. *Волинський благовісник*. Богословсько-історичний науковий журнал ВПБА УПЦ КП (голова редколегії прот. Володимир Вакін). № 2. Луцьк: ЕІКΩN, 2014. С. 325–338.

49. Лозовицький В. М. Богословсько-догматична складова змісту давньоруської церковної літератури. *Християнська традиція Київської Русі*: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (19.05.2015) присвяченої 1000-літтю упокоєння рівноапостольного великого князя Володимира (1015 – 2015) / Орг. ком.: прот. Володимир Вакін [та ін.]. – Луцьк: Видавництво Волинської православної богословської академії ЕІКΩN, 2015. С. 115 – 127

50. Лозовицький В., Штокало В. Хрест Христовий та його несення в життєвому подвигу християнина (до 1000-ліття мученицької смерті князів стратотерпців Бориса й Гліба). *Волинський благовісник*. Богословсько-історичний науковий журнал ВПБА УПЦ КП / Ред. кол.: прот. В. Вакін (гол. ред.) [та ін.]. № 3. Луцьк: ЕІКΩN, 2015. С. 25–37.

51. Лозовицький В., Сирко В. Вода у Священному Переданні та богослужбовому використанні Новозавітної Церкви. *Волинський благовісник*. Богословсько-історичний науковий журнал ВПБА УПЦ КП / Ред. кол.: прот. В. Вакін [та ін.]. № 3. Луцьк: ЕІКΩN, 2015. С. 341–355.

52. Лозовицький В. Шлях від личини до лику: реалізація-розкриття людської особистості в Церкві Христовій. *Роль особистості в Церкві: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (19.05.2016)* / Орг. ком.: прот. В. Вакін [та ін.]. Луцьк: Видавництво Волинської православної богословської академії ЕІКΩΝ, 2016. С. 123–138.

53. Антоній (Махота), митр., Лозовицький В. Свідчення Священного Писання про межі (границі) Церкви. *Волинський благовісник*. Богословсько-історичний науковий журнал ВПБА УПЦ КП / ред. кол.: прот. В. Вакін [та ін.]. № 4. Луцьк: ЕІКΩΝ, 2016. С. 295 – 304.

54. Лозовицький В. Осягнення людиною внутрішнього спокою та зовнішнього миру через подвиг християнської смиренномудрості. *Волинський благовісник*. Богословсько-історичний науковий журнал ВПБА УПЦ КП / Ред. кол.: прот. В. Вакін [та ін.]. № 5. Луцьк: Видавництво ВПБА ЕІКΩΝ, 2017. С. 29–43.

55. Лозовицький В. «Господи, навчи нас молитися!» (православно-церковна основа провіденційних ідей у творах свт. Іоана (Максимовича) Тобольського). *Людина між Церквою і світом: від антагонізму до синергії*. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (31.05.2018). Орг. ком.: прот. В. Вакін [та ін.]. Луцьк: Видавництво Волинської православної богословської академії ЕІКΩΝ, 2018. С. 139–153.

56. Лозовицький В. Святитель-українець Іоан (Максимович), митрополит Тобольський, – останній святий, канонізований Російською Православною Церквою у Синодальну епоху. *Волинський благовісник*. богословсько-історичний науковий журнал ВПБА УПЦ КП / ред. кол.: прот. Володимир Вакін (гол. ред.) [та ін.]. Луцьк: Видавництво ВПБА ЕІКΩΝ, 2018. № 6. С. 149–173.

57. Лозовицький В., Мартинюк А. Архімандрит Кипріан (Керн) і традиція православного вивчення духовної спадщини святителя Григорія Палами і пізньовізантійського ісихазму. *Волинський Благовісник*: богословсько-історичний науковий журнал ВПБА ПЦУ. Ред. кол.: прот. В. Вакін [та ін.]. Луцьк: Видавництво ВПБА ЕІКΩΝ, 2019. № 7. С. 55-69.

58. Лозовицький В. Церковно-дипломатична діяльність митрополита Іоана (Максимовича) Тобольського (1651 – 1715). *Волинський Благовісник*: богословсько-історичний науковий журнал ВПБА ПЦУ / ред. кол.: прот. Володимир Вакін (гол. ред.) [та ін.]. Луцьк: Видавництво ВПБА ЕІКΩΝ, 2019. № 7. С. 243–262.

59. Лозовицький В. Душпастирська містагогія святителя Іоана (Максимовича), митрополита Тобольського, до діяльного виконання волі Божої. *Святість людського життя* / Упор. прот. В. Вакін. К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2019. С. 64–73.

60. Лозовицький В., Кухарук М. Візантійський міллет в епоху Османської імперії. *Волинський Благовісник*. № 9. 2021. С. 169-181.

АНОТАЦІЯ

Лозовицький В.М. Сучасне українське православне богослов'я: критичний аналіз. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософських наук зі спеціальностей 09.00.11 – релігієзнавство; 09.00.14 – богослов'я. – Український державний університет імені Михайла Драгоманова Міністерства освіти і науки України. – Київ, 2025.

У дисертації вперше у вітчизняній філософії, богослов'ї і релігієзнавстві здійснено цілісний філософсько-релігієзнавчий і богословський аналіз основних ідей та концепцій сучасної української теоретичної і практичної православної теології у її вираженості в творах найбільш видатних православних мислителів початку ХХІ століття в контексті розвитку світової християнської думки сьогодення.

На сьогодні постнеопатристика як новітня парадигма православного мислення розвивається завдяки тому, що феноменологічна та наративно-герменевтична мова постнеопатристики надає широкі можливості для розвитку православної думки в діалогічній відкритості до сьогодення, в принципово більш широкому долученні спадщини мислителів патристики Сходу і Заходу для екуменічного діалогу та формування оновленого соціального вчення, спрямованого на захист прав і свобод особистості. Відкритість в теоретичній теології та християнський гуманізм в практичній теології суголосні традиційним рисам київського християнства та української мислительної традиції, що полегшує сприйняття і розвиток постнеопатристики в Україні початку ХХІ століття. Встановлено, що сучасна українська православна теологія своїм життєсвітом має відкрите православ'я. Виявлено, що загальною характеристикою українського богословського мислення, суголосною з ідеями та цінностями відкритого православ'я, є зростання світоглядного універсалізму. Також важливою рисою сучасного українського православного богослов'я став поворот до антропологічної проблематики, яка стоїть у центрі всієї православної думки початку ХХІ століття. Відбувається інтенсивний перехід до методології постметафізичного богословського і філософського мислення, в чому вирішальну роль відіграє вплив богословського повороту в феноменології, розвиток «слабкої теології», вплив наративної герменевтики. В цілому загальні риси українського богословського мислення визначаються долученістю до загальноправославного богословського дискурсу, впливом богословських і релігійно-філософських ідей провідних християнських богословів сьогодення Ж.-Л.Марйона, Дж.Мілбанка та інших, відродженням київського християнства з його ідеалами відкритості, діалогічності, синтезу культур.

Позитивна оцінка всіх потенцій людини як спрямованих до Бога дозволяє мислителям постнеопатристики створити антропологію, що уникає постмодерної критики християнства за його гаданий репресивний характер. Д.Гарт осмислює християнську антропологію як основу для теології звільнення від усіх спроб модерного і постмодерного маніпулювання особистостями і спільнотами. Ця теологія перманентного звільнення передбачає побудову християнами альтернативного громадянського суспільства на основі як церковної, так і світської діяльності культуротворення простору миру як присутності есхатологічного майбутнього. Д.Гарт і Дж.Манусакіс критично налаштовані щодо ліберальної демократії, наслідуючи в цьому радикальну ортодоксію. П.Калаїцидіс,

А.Папаніколау, К.Говорун та інші православні богослови, що розвивають практичну теологію і створюють системи політичної теології, захищають сучасну ліберальну демократію. Однак всі ці мислителі визнають пріоритет гідності особистості та змогли разом сформувані сучасне соціальне вчення Православної Церкви у документі «За життя світу».

В Україні першим православну теологію доби постмодерну почав розвивати харківський мислитель Олександр Філоненко. Знаходячись під визначальним впливом богослов'я спілкування І.Зізіуласа, О.Філоненко свідомо будував постметафізичну теологію після-постмодерну як повернення до суб'єкта, до реальності та до нової чуттєвості. Теологія Філоненко поєднувала християнський гуманізм богословської етики абсолютної відкритості до іншого, теоестетику нової чутливості до реальності та теодраматичну побудову оновленої культури. Первинні етичні та гносеологічні очевидності для Філоненка пов'язані з досвідом міжособистого спілкування, зокрема – з досвідом богоспілкування. Теологія розвивається як феноменологічне та герменевтичне осмислення цього досвіду в етичній, естетичній та онтологічній перспективах. Загальним завданням для теології стає відновлення людяного в людині після антропологічних катастроф ХХ століття. Результатом богословського осмислення відносин особистості з Богом, соціумом, світом природи, світом культури, стає євхаристійна антропологія. В діалозі з ідеями православного богослов'я спілкування, постметафізичної теології Г.У. фон Бальтазара, теології дару Ж.-Л.Марйона, етики Е.Левінаса, філософії культури Г.Гумбрехта, Філоненко будує постнеопатристичне богослов'я, типологічно найбільш близьке до феноменології та герменевтики християнського персоналізму Дж.Манусакіса.

Постметафізична теологія одеського священика Вячеслава Рубського демонструє можливості розвитку богословського мислення при умові прийняття за основу постмодернізму як світоглядної рамки. Богослов'я В.Рубського виходить з тези про виправданість світоглядного релятивізму і необхідність деконструкції всіх сталих систем, які претендують на істину виходячи з домодерних чи пост-постмодерних принципів. В.Рубський вважає, що постмодерний релятивізм є єдиною можливою виправданою позицією, а богослов'я крім деконструкції всіх світоглядних систем може лише пропонувати християнство як результат теопоетики, який не претендує на істинність, але має власну ефективність. Богослов'я В.Рубського в цілому є фактично єдиним прикладом послідовного постмодерного богословського мислення в Україні, яке критикує постнеопатристику за її претензії та істину, але саме в постнеопатристиці шукає діалогічного партнера та союзника по критиці традиційних систем православної думки минулого.

Постметафізична богословська думка К.Говоруна методологічно поєднує елементи феноменології та постструктуралізму. Ця методологія дозволяє (1) прослідкувати зміну парадигм в православній еклезіології та політичній теології, (2) виокремити незмінне та змінне у реальності церкви, (3) дослідити динаміку змін самосвідомості церкви щодо власної ідентичності, (4) проаналізувати трансформації уявлень православних богословів щодо моделей відносин церкви і суспільства, (5) сформувані систематичну критику тих уявлень про церкву та її відносини із

світським суспільством, що ставлять церкву в залежність від державних, суспільних та церковних владних інституцій, дискримінуючи спільноти, які є суттєвим невід'ємним елементом церковної ідентичності. Встановлено, що К.Говорун створює власну постметафізичну політичну теологію, яка розвиває ідеї неоліберальної політичної теології неопатристики, контекстуалізує ідеї цієї теології до українських умов, сприяє теоретичному обґрунтуванню української моделі «відкритого православ'я». Критичний аналіз історичних форм політичної теології та політичних практик, характерних для Східної Церкви, дозволяє виокремити як головну небезпеку для православ'я схильність легітимізувати етатизм, авторитаризм і тоталітаризм. Православна політична теологія лише на початку ХХІ століття формує теорію взаємодії церкви з громадянським суспільством, яка відповідає ідентичності церкви та дозволяє розвивати продуктивні відносини з сучасною ліберальною демократією. Критика політичних теорій та практик тоталітарного типу, що розвиваються православними особливо актуальна з зв'язку з трансформаціями російського православ'я і путінізму, у зв'язку з загальною кризою демократії. В цілому, як провідний теоретик в області еклезіології та політичної теології К.Говорун створив власний варіант вчення про церковну та світську соціальність, виходячи з пріоритету свободи особистостей та спільнот.

Ю.Чорноморець свідомо приймає перехід православної теології до постнеопатристики, і в своїй творчості (1) показав основні засади неопатристичного синтезу в онтології Бога та антропології, (2) виявив динаміку змін парадигм в історії православної думки, синхронічне та діахронічне різноманіття православного богослов'я в його розвитку від новозавітньої доби до постнеопатристики, (3) сформував власне бачення постнеопатристики як теорії святості кожної людини. Методологія Ю.Чорноморця у вивчення історії богословської думки є герменевтичною, у власному богословському мисленні – феноменологічною. Ю.Чорноморець за допомогою феноменології легітимізує всі види інтуїтивного пізнання, що дозволяє уникати конструктивізму в богословському мисленні.

Сучасна українська православна теологія як теоретичний вираз «відкритого православ'я» дозволяє сформувати ідейні засади діалогу православних у пошуках загальнонаціонального єднання. Критичний аналіз перешкод до єднання православних України стає можливим через всебічне застосування методів сучасної герменевтики, особливо – нарративного аналізу. В основі міжюрисдикційного протистояння в Україні лежить складний конфлікт нарративів, вирішення якого можливе через діалог, практики співпраці та оновлення ідентичності у бік все більшого теоретичного і практичного прийняття цінностей та принципів «відкритого православ'я».

Ключові слова: сучасна православна теологія, українська православна теологія, феноменологія, герменевтика, постмодерна теологія, парадигма, теологія після-постмодерну.

SUMMARY

Lozovytskyi V.M. Modern Ukrainian Orthodox Theology: Critical Analysis. – Manuscript.

A Thesis for the Academic Degree of Doctor of Philosophy, Specialties 09.00.11 – Religious Studies; 09.00.14 – Theology. – Mykhailo Dragomanov Ukrainian State University of the Ministry of Education and Science of Ukraine. – Kyiv, 2025.

The dissertation, for the first time in national philosophy, theology and religious studies, provides a holistic philosophical, religious and theological analysis of the main ideas and concepts of modern Ukrainian theoretical and practical Orthodox theology in its expression in the works of the most prominent Orthodox thinkers of the early 21st century in the context of the development of world Christian thought today.

Today, post-neopatristics as a new paradigm of Orthodox thinking is developing due to the fact that the phenomenological and narrative-hermeneutic language of post-neopatristics provides broad opportunities for the development of Orthodox thought in dialogical openness to the present, in a fundamentally broader inclusion of the heritage of patristic thinkers of the East and the West for ecumenical dialogue and the formation of a renewed social teaching aimed at protecting the rights and freedoms of the individual. Openness in theoretical theology and Christian humanism in practical theology are consonant with the traditional features of Kyiv Christianity and the Ukrainian tradition of thought, which facilitates the perception and development of post-neopatristics in Ukraine of the beginning of the 21st century. It has been established that modern Ukrainian Orthodox theology has open Orthodoxy as its lifeworld. It has been revealed that a general characteristic of Ukrainian theological thinking, consonant with the ideas and values of open Orthodoxy, is the growth of worldview universalism. Also an important feature of modern Ukrainian Orthodox theology was the turn to anthropological issues, which is at the center of all Orthodox thought of the beginning of the 21st century. There is an intensive transition to the methodology of post-metaphysical theological and philosophical thinking, in which the influence of the theological turn in phenomenology, the development of "weak theology", the influence of narrative hermeneutics play a decisive role. In general, the general features of Ukrainian theological thinking are determined by involvement in the general Orthodox theological discourse, the influence of theological and religious-philosophical ideas of the leading Christian theologians of today J.-L. Marion, J. Milbank and others, the revival of Kyiv Christianity with its ideals of openness, dialogicity, synthesis of cultures.

A positive assessment of all human potentialities as directed towards God allows thinkers of post-neopatristics to create an anthropology that avoids postmodern criticism of Christianity for its alleged repressive nature. D. Hart understands Christian anthropology as the basis for a theology of liberation from all attempts of modern and postmodern manipulation of individuals and communities. This theology of permanent liberation envisages the construction by Christians of an alternative civil society on the basis of both church and secular activities of cultural creation of the space of peace as the presence of the eschatological future. D. Hart and J. Manoussakis are critical of liberal democracy, imitating radical orthodoxy in this. P. Kalaitzidis, A. Papanikolaou, C. Hovorun and other Orthodox theologians who develop practical theology and create

systems of political theology, defend modern liberal democracy. However, all these thinkers recognize the priority of the dignity of the individual and were able to form together the modern social teaching of the Orthodox Church in the document “For the Life of the World”.

In Ukraine, the first to develop Orthodox theology of the postmodern era was the Kharkiv thinker Oleksandr Filonenko. Being under the decisive influence of the theology of communication of J. Zizioulas, O. Filonenko consciously built a post-metaphysical theology of post-postmodernity as a return to the subject, to reality and to a new sensuality. Filonenko's theology combined Christian humanism of theological ethics of absolute openness to the other, theo-aesthetics of a new sensitivity to reality and theo-dramatics of building a renewed culture. The primary ethical and epistemological evidence for Filonenko is associated with the experience of interpersonal communication, in particular - with the experience of divine communication. Theology develops as a phenomenological and hermeneutical understanding of this experience in ethical, aesthetic and ontological perspectives. The general task for theology is the restoration of the human in man after the anthropological catastrophes of the 20th century. The result of the theological understanding of the relationship of the individual with God, society, the world of nature, the world of culture, is Eucharistic anthropology. In dialogue with the ideas of the Orthodox theology of communication, the post-metaphysical theology of G.U. von Balthasar, the theology of the gift of J.-L. Marion, the ethics of E. Levinas, the philosophy of culture of G. Gumbrecht, Filonenko builds a post-neopatristic theology, typologically closest to the phenomenology and hermeneutics of Christian personalism of J.Manoussakis.

The post-metaphysical theology of the Odessa priest Vyacheslav Rubskyi demonstrates the possibilities of the development of theological thinking provided that postmodernism is taken as the basis as a worldview framework. V. Rubskyi's theology proceeds from the thesis of the justification of worldview relativism and the need to deconstruct all stable systems that claim truth based on pre-modern or post-postmodern principles. V. Rubskyi believes that postmodern relativism is the only possible justified position, and theology, in addition to the deconstruction of all worldview systems, can only offer Christianity as the result of theo-poetics, which does not claim to be true, but has its own effectiveness. V. Rubskyi's theology as a whole is actually the only example of consistent postmodern theological thinking in Ukraine, which criticizes postneopatristics for its claims and truth, but it is in postneopatristics that it seeks a dialogical partner and ally in criticizing traditional systems of Orthodox thought of the past.

C. Hovorun's postmetaphysical theological thought methodologically combines elements of phenomenology and poststructuralism. This methodology allows (1) to trace the change of paradigms in Orthodox ecclesiology and political theology, (2) to distinguish between the immutable and the variable in the reality of the church, (3) to investigate the dynamics of changes in the self-awareness of the church regarding its own identity, (4) to analyze the transformations of the ideas of Orthodox theologians regarding the models of relations between the church and society, (5) to form a systematic criticism of those ideas about the church and its relations with secular society that place the church in dependence on state, social and church power institutions, discriminating against

communities that are an essential integral element of church identity. It has been established that C. Hovorun creates his own post-metaphysical political theology, which develops the ideas of neoliberal political theology of neopatristics, contextualizes the ideas of this theology to Ukrainian conditions, and contributes to the theoretical substantiation of the Ukrainian model of “open Orthodoxy”. A critical analysis of the historical forms of political theology and political practices characteristic of the Eastern Church allows us to single out as the main danger for Orthodoxy the tendency to legitimize statism, authoritarianism and totalitarianism. Orthodox political theology only at the beginning of the 21st century forms a theory of interaction between the church and civil society, which corresponds to the identity of the church and allows for the development of productive relations with modern liberal democracy. Criticism of political theories and practices of the totalitarian type developed by the Orthodox is especially relevant in connection with the transformations of Russian Orthodoxy and Putinism, in connection with the general crisis of democracy. In general, as a leading theorist in the field of ecclesiology and political theology, C. Hovorun created his own version of the doctrine of church and secular sociality, based on the priority of the freedom of individuals and communities.

Y. Chornomorets consciously accepts the transition of Orthodox theology to post-neopatristics, and in his work (1) showed the main principles of neopatristic synthesis in the ontology of God and anthropology, (2) revealed the dynamics of paradigm shifts in the history of Orthodox thought, the synchronic and diachronic diversity of Orthodox theology in its development from the New Testament era to post-neopatristics, (3) formed his own vision of post-neopatristics as a theory of the holiness of every person. Y. Chornomorets' methodology in studying the history of theological thought is hermeneutic, in his own theological thinking - phenomenological. Y. Chornomorets, using phenomenology, legitimizes all types of intuitive knowledge, which allows avoiding constructivism in theological thinking.

Modern Ukrainian Orthodox theology as a theoretical expression of “open Orthodoxy” allows us to form the ideological foundations of the dialogue of the Orthodox in search of national unity. A critical analysis of the obstacles to the unity of the Orthodox of Ukraine becomes possible through the comprehensive application of the methods of modern hermeneutics, especially narrative analysis. The basis of the interjurisdictional confrontation in Ukraine is a complex conflict of narratives, the resolution of which is possible through dialogue, practices of cooperation and the renewal of identity towards an increasing theoretical and practical acceptance of the values and principles of “open Orthodoxy”.

Keywords: modern Orthodox theology, Ukrainian Orthodox theology, phenomenology, hermeneutics, postmodern theology, paradigm, after-postmodern theology.